

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Η Émilie du Châtelet ανάμεσα στον ορθό λόγο και τον ευδαιμονισμό

Anna Tabaki

doi: [10.12681/er.36102](https://doi.org/10.12681/er.36102)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Tabaki, A. (2024). Η Émilie du Châtelet ανάμεσα στον ορθό λόγο και τον ευδαιμονισμό: Ο Λόγος περί ευδαιμονίας. *The Gleaner*, (30), 287-324. <https://doi.org/10.12681/er.36102>

Η ÉMILIE DU CHÂTELET ANAMEΣA ΣΤΟΝ ΟΡΘΟ ΛΟΓΟ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΣΜΟ

Ο Λόγος περί ευδαιμονίας

Προεισαγωγικά

Η ÉMILIE DU CHÂTELET ΥΠΗΡΞΕ ΜΕΛΟΣ της Ακαδημίας Επιστημών του Ινστιτούτου της Μπολόνιας (Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna) –μιας από τις πρώτες Ακαδημίες που δέχτηκαν ως μέλη τους γυναίκες–, η οποία ιδρύθηκε το 1711 από τον Luigi Ferdinando Marsili, σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο της Μπολόνιας. Η πληθωρική προσωπικότητά της, το πρωτοποριακό επιστημονικό της έργο, τα πολυάριθμα τεκμήρια που προκύπτουν από τη μελέτη της αλληλογραφίας της, καθώς και οι σχέσεις της με τον Βολταίρο και τους λογίους της εποχής της, άνδρες και γυναίκες, απασχόλησαν συστηματικά τους ερευνητές του 18ου αιώνα, από τον θάνατό της έως

* Θεωρώ ότι η παρούσα μελέτη για τη μεγάλη κυρία του Διαφωτισμού Émilie-du-Châtelet, η οποία άνοιξε δρόμους στην επιστήμη και ανέδειξε το φύλο της, αρμόζει σε έναν τόμο αφιερωμένο στη Λουκία Δρούλια, αφοσιωμένη μελετήτρια του 18ου αιώνα, σθεναρή προσωπικότητα που σφράγισε με την παρουσία της το τότε Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών σε μια μακρά, μεταβατική περίοδο και το οδήγησε με τόλμη σε μια νέα εποχή. Ταιριάζει επίσης στον ευρύτερο προβληματισμό των διαφωτιστών φιλοσόφων, με επίκεντρο την ατομική και κοινωνική ευδαιμονία, ο οποίος απασχόλησε τόσο τον ευρωπαϊκό όσο και τον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Στις υποσημειώσεις μου, η επισήμανση των επιδράσεων που δέχτηκε ο νεοελληνικός Διαφωτισμός από τις σχετικές έννοιες και ιδέες είναι ενδεικτική. Η μελέτη αυτή προέκυψε από την ενασχόλησή μου με τη μετάφραση και τον σχολιασμό για την έκδοση του δοκιμίου της Émilie du Châtelet, *Discours sur le bonheur*. Χρησιμοποίησα την έκδοση: Madame du Châtelet, *Discours sur le bonheur*. Préface d'Élisabeth Badinter, [Collection dirigée par Lidia Breda], Rivages poche, Petite Bibliothèque 1997, Editions Payot et Rivages, 2014. Οι παραπομπές μου στο γαλλικό κείμενο θα βασιστούν στην κριτική έκδοση του Robert Mauzi, *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*. Édition critique et commentée par Robert Mauzi, Παρίσι, Société d'édition «Les Belles Lettres» 1961, με εκσυγχρονισμό της ορθογραφίας.

σήμερα.¹ Σε αντίθεση με τον Βολταίρο, ήταν θιασώτης των ιδεών του Leibniz και συνετέλεσε στη διάχυση του έργου του στη Γαλλία. Υπήρξε η πρώτη μεταφράστρια στα γαλλικά του έργου του Νεύτωνα *Principia Mathematica*,² μετάφραση που παραμένει σε χρήση και θεωρείται έγκυρη ως σήμερα, καθώς και συγγραφέας επιστημονικών συγγραμμάτων και δοκιμίων,³ από τα οποία το πλέον σημαντικό, το *Institutions de physique*, το οποίο συνέγραψε προκειμένου να μυήσει τον δεκαεπτάχρονο γιο της στις νέες θεωρίες περί φυσικής,⁴ αναφέρεται επανειλημμένως στο περιώνυμο σύγγραμμα του Ευγένιου Βούλγαρι, *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις* (1805).⁵

Μετά τα μέσα του 20ού αι., θεμελιώδες έργο για την κατανόηση της προσωπικότητας της Émilie du Châtelet υπήρξε η διεξοδική και

1. Βλ. την εμπεριστατωμένη και σχολιασμένη βιβλιογραφία που επιμελήθηκε η Ulla Kölving, «Bibliographie chronologique d'Émilie Du Châtelet», *Archives Émilie Du Châtelet*, https://c18.net/edc/aedc_pages.php?nom=bib_1: ημ. ανάκτησης 05/10/ 2021.

2. [Isaac Newton], (μτφρ. από τα λατ.), *Principes mathématiques de la philosophie naturelle par feu Madame la marquise du Chastellet*, éditée et revue par Clairaut, avec son éloge par Voltaire, 2 τ., 1759.

3. Βλ. *Institutions de physique*, Paris, chez Prault fils, 1740· *Analyse de la philosophie de Leibniz*, 1740· *Dissertation sur la nature et la propagation du feu*, À Paris, chez Prault fils, 1744.

4. Συνηθέστερα ασφαλώς ήταν τα παιδαγωγικά και περί ηθικής συγγράμματα που έφεραν την υπογραφή λογίων γυναικών της εποχής. Ας θυμίσω ότι η Ραλλού Σούτσου μεταφράζει στον αρχόμενο 19ο αι. το πιο σημαντικό παιδαγωγικό σύγγραμμα της γνωστής «salonnière» Madame de Lambert, *Avis d'une mère à sa fille, suivis des Réflexions sur les femmes... et d'une Lettre sur l'éducation* (1734), με τον τίτλο: *Παραϊνήσεις μητρός προς θυγατέρα. Μεταφρασθείσαι εκ των... συγγραμμάτων της Κυρίας Δελαμπέρ... παρά της... Ραλλούς Σούτζου... Και προσφωνηθείσαι τω Αλεξάνδρω Σούτζω...*, Βενετία, Ν. Γλυκύς, 1819.

5. Ευγένιος Βούλγαρις, *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, ήτοι τα περί των φύσει όντων φιλοσοφούμενα επιτετημένως μεν, σαφώς δε ως οίόν τε της Φιλοσοφίας ερασισταίς εκ διαφόρων αωτευόμενα..., Εν Βιέννη της Αουστρίας, Εν τη Ελληνική Τυπογραφία Γεωργίου Βενδότη, 1805. Ο Βούλγαρις μνημονεύει συχνά στις υποσημειώσεις του τη «φιλόσοφο» Κυρία του Καστελλέτ και το σύγγραμμά της *Institutions de physique* (1740, β' έκδ. 1742). Δεν αναφέρεται στην εμβληματική της μετάφραση του Νεύτωνα, χρησιμοποιεί όμως το περισσότερο εύπεπτο έργο του Βολταίρου, *Στοιχεία της κατά Νεύτωνος φιλοσοφίας (Éléments de la philosophie de Newton*, 1738), στη συγγραφή του οποίου συμμετείχε και η μαρκησία. Ευχαριστώ θερμά τον αγαπητό συνάδελφο Γιώργο Βλαχάκη που μου υπέδειξε την πηγή.

εξαντλητικά τεκμηριωμένη κριτική έκδοση του *Λόγου περί ευδαιμονίας* (1961) που οφείλουμε στον Robert Mauzi.⁶ Ωστόσο, στις δυο τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα παρατηρήθηκε, ενδεχομένως και λόγω της ανάπτυξης των σπουδών περί φύλου, μια αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για τη «φιλόσοφο» μαρκησία και το έργο της.

I. Τα χαρακτηριστικά του αιώνα

Ο γαλλικός 18ος αιώνας, αλλά και γενικότερα το ρεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, και *mutatis mutandis* του νεοελληνικού Διαφωτισμού, βασίζεται σε μια μακρά παράδοση ηθικού στοχασμού, που αντλεί από την αρχαιότητα, κυρίως από την επικούρεια και τη στωική φιλοσοφία, καθώς και από τον θεολογικό στοχασμό. Δεν αποτελεί ωστόσο μια περίοδο πλήρους ρήξης με τα καθιερωμένα. Είναι περισσότερο μια εποχή μετάβασης από τη χριστιανική παράδοση στον εμπειρισμό και την κυριαρχία των αισθήσεων και των απολαύσεων. Δεν κατήργησε το υπερφυσικό στην κλίμακα αξιών του, το εξορθολόγησε.⁷ Η επικρατούσα παραδοσιακή αρετολογία εκκινεί από την ευσέβεια και τα καθήκοντα προς τη θεότητα, συνεχίζει με τα καθήκοντα προς εαυτόν (το «γνώθι σαυτόν») και καταλήγει στα καθήκοντα προς την κοινότητα, με απώτερο στόχο την κοινωνική ισορροπία και ευημερία.⁸

Το πρώτο μισό του αιώνα, που κυρίως μας ενδιαφέρει στην προσέγγισή μας, συνεχίζει, θα λέγαμε, τον διάλογο με τον 17ο, υιοθετεί τις

6. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π.

7. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle*, Παρίσι, Armand Colin, 1960, Εισαγωγή, σ. 12.

8. Αυτό ισχύει ασφαλώς και στην περίπτωση του νεοελληνικού Διαφωτισμού, κυρίως μέσα από τις μεταφράσεις νεωτερικών έργων, εκκινώντας από τη μετάφραση της *Ηθικής Φιλοσοφίας* του Muratori από τον Ιώσηπο Μοισιόδαχα (Βιέννη, 1761) και φθάνοντας στην περίπτωση του Δημήτριου Δάρβαρη και στον όψιμο Διαφωτισμό: βλ. Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης: 18ος αιώνας - Ο Διαφωτισμός. «πράγμα περισπούδαστο και τώρα σ' όλα τα βασίλεια»*, εκδ. Καλλιγράφος, Αθήνα 2018, σ. 61-63, 71-91, και τα σχετικά κεφάλαια στο βιβλίο μου *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και διάλογοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, εκδ. Ergo, Αθήνα 2004, κυρίως το κεφ. VIII, για τις περί «ηθικής αντιλήψεις» στα συμπερίληματα του Δημ. Δάρβαρη, σ. 139-153. Η εναρμόνιση της ατομικής ευδαιμονίας με την «πολιτική κοινωνία» (société civile) διατυπώνεται όλο και με μεγαλύτερη ενάρχεια στα πολυάριθμα εγχειρίδια ηθικής και κοινωνικής συμπεριφοράς μετά το 1780.

κυρίαρχες αντιλήψεις του και τις αρετές που οφείλουν να κοσμούν τον «έντιμο άνθρωπο» (*honnête homme*),⁹ ο οποίος καλείται να τηρεί, μέσα στο πλαίσιο της «πολιτικής κοινωνίας», τους κανόνες της κοσμιότητας, του «αρμόζοντος», τις επιβεβλημένες *bienséances*.¹⁰

Η σχετική με τα ηθικά αιτήματα φιλολογία είναι πλούσια. Ο Robert Mauzi καταμέτρησε 50 περίπου δοκίμια περί ευδαιμονίας που αναπαράγουν ως επί το πλείστον κοινούς τόπους της επικούρειας και της στωικής φιλοσοφίας. Γι' αυτόν μοναδικό δείγμα εξαίρεσης από τον κανόνα, δείγμα ενός ελεύθερου, προσωπικού λόγου, ολίγον ανεπεξέργαστου αλλά συγκινητικού, ενός ευαίσθητου ψυχισμού που ξεδιπλώνεται ως απόσταγμα της βιωμένης εμπειρίας, αποτελεί ο *Λόγος* (ή *Στοχασμοί*) *περί ευδαιμονίας* της Émilie du Châtelet,¹¹ κείμενο που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Η ιδέα της ευδαιμονίας ανήκει ταυτοχρόνως στο πεδίο του στοχασμού, σε αυτό της εμπειρίας και σε αυτό του ιδεατού. Ο αιώνας του Διαφωτισμού, ξεπερνώντας σταδιακά τις αυστηρά θεοκρατικές περί αρετής αντιλήψεις, θέτει ως κεντρικό ηθικό αίτημα την ευτυχία του ατόμου σε συνάρτηση με την ευημερία της κοινότητας. Ωστόσο, οι θεοκρατικές αντιλήψεις περί μέλλουσας ζωής και σωτηρίας της ψυχής δεν εξαφανίζονται ολωσδιόλου· τώρα ο θεός-τιμωρός εξημερώνεται, σύμφωνα με το πνεύμα φιλανθρωπίας της εποχής. Ορισμένες από τις πλέον προσφιλείς έννοιες του αιώνα, όπως αυτή της *φιλανθρωπίας* (*philanthropie*) και της *ευεργεσίας* (*bienfaisance*) αντιγράφουν και επεκτείνουν τις χριστιανικές αρετές.¹² Ας προσθέσουμε ότι στον αιώνα του Διαφωτισμού διαμορφώνε-

9. Σε τι συνίσταται το ιδεώδες του *honnête homme*: μετά την παρακμή του ρεύματος της *préciosité* (επιτήδευση και εκζήτηση στους τρόπους και στο λεκτικό, σύνθετο και «σχολαστικό»), ρεύμα που αναπτύχθηκε κατά κύριο λόγο στα φιλολογικά σαλόνια του 17ου αι., προς το τέλος του αιώνα αναδύεται μέσα στο περιβάλλον της αυλής και των σαλονιών το ιδεώδες του «έντιμου ατόμου» (*honnête homme*). Τηρουμένων των αναλογιών είναι ο ανθρώπινος τύπος που διέπεται από καλοκαγαθία, μετριοπάθεια και κοινωνικότητα.

10. *les bienséances*: πρόκειται για μια από τις μείζονες επιταγές του γαλλικού κλασικισμού, αντιστοιχεί με το *decorum*, το αρμόζον δηλαδή.

11. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 9.

12. Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale, II. Les principes de la pensée au siècle des Lumières*, Παρίσι, Payot, σ. 351. Πβ. με την εισδοχή των νέων αυτών ηθικών εννοιών στον νεοελληνικό Διαφωτισμό· βλ. Άνα Ταμπάκη, *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού...*, ό.π., σ. 146.

ται το αξίωμα της «φυσικής θρησκείας» που αντιτάσσεται στην εξ αποκαλύψεως (ιουδαϊσμός, χριστιανισμός).

Ο Βολταίρος, σύντροφος της Émilie και βασικό «αθέατο δραματικό πρόσωπο» του *Λόγου περί ευδαιμονίας*, στρατεύεται κατά της Εκκλησίας, με απώτερο στόχο να συντρίψει τις δυνάμεις που προστατεύουν τον δεσποτισμό. Οι θρησκευτικές του αντιλήψεις οδηγούν σε έναν συνειδητό δεισμό (*déisme*),¹³ τον οποίο συμμερίζεται και η Émilie. Η θεότητα, το υπέρτατο ον, συχνά αποδίδεται με την εικόνα του *ωρολογιοποιού* (*horloger*), ρυθμιστή του σύμπαντος. Ο Βολταίρος απεχθάνεται τον πάσης φύσεως φανατισμό, επιτίθεται ωστόσο δημοσίως στους άθεους, κυρίως στο πεδίο της ηθικής. Ενώ η φιλοσοφική του τραγωδία, *Ο Φανατισμός ή ο Μωάμεθ* (*Le Fanatisme ou Mahomet*), που στηλιτεύει τον κάθε προέλευσης θρησκευτικό φανατισμό –επομένως και αυτόν της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας–, έχει ήδη γραφτεί το 1736, ως τον θάνατο της Émilie δεν έχει διατυπώσει την περίφημη μαχητική έκφραση «Συντρίψτε το επονείδιστο» (*Écraser l'infâme*), της οποίας η γέννηση χρονολογείται το 1759,¹⁴ και το *Δοκίμιο περί ανοχής* (*Traité sur la tolérance*), που προκάλεσε η υπόθεση Καλάς, γράφεται το 1763.¹⁵

Για να συνοψίσουμε, ο ηθικός στοχασμός του 18ου αι. αποτελεί, εν πολλοίς, απόρροια των αντιλήψεων των αρχαίων. Στήριζει τον ένα του άξονα στην επικούρεια φιλοσοφία, δηλαδή στην ιδέα της *αναπαύσεως*, της *ησυχίας* (*repos*) της ψυχής, της αποχής από τα έντονα πάθη, που οδηγεί με ασφάλεια στην ευδαιμονία. Ο άλλος κεντρικός άξονας που τον διαπερνά είναι το «στωικό όραμα», όραμα που επηρέασε, μεταξύ άλλων, τον Montesquieu, τον Diderot και τον Jean-Jacques Rousseau.¹⁶

13. Θεωρία που αναπτύσσεται κυρίως στην Αγγλία και τη Γαλλία από τον 17ο αι., ο δεισμός υποστηρίζει την ορθολογική επιβεβαίωση της ύπαρξης ενός υπέρτατου όντος, της θεότητας, προτείνοντας μια θρησκευτική μορφή σύμφωνη με τον ορθό λόγο και όχι με τις εξ αποκαλύψεως θρησκείες.

14. Εντοπίζεται σε επιστολή του προς τη Mme d'Épinay, χρονολογημένη την 1η Ιουνίου 1759.

15. Για μια σφαιρική προσέγγιση, βλ. Claude Lauriol, *Ο Βολταίρος και η υπόθεση Καλάς. Από την ιστορία στον μύθο / Voltaire et l'affaire Calas. De l'histoire au mythe*, μτφρ. Άννα Ταμπάκη, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά 2005, Αθήνα, KNE/EIE, 2006.

16. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 16.

Στον αιώνα του ορθολογισμού αναδύονται εκ παραλλήλου η ευαισθησία και προς το τέλος του ένιες μυστικιστικές ροπές. Μπορούμε να ανιχνεύσουμε από ενωρίς, γύρω στα 1730 με 1740, προρομαντικά στοιχεία που εμφωλεύουν στις «ευαίσθητες ψυχές». Ως κυρίαρχες συνιστώσες ενός κόσμου που αναδομείται συνυπάρχουν ο ορθός λόγος, η ευαισθησία, η φαντασία και η ευχαρίστηση, η ηδονή των αισθήσεων.

Σύμφωνα με τη θεωρία των ευχάριστων συναισθημάτων που αναπτύσσει ο Lévésque de Pouilly,¹⁷ το 1747, την ίδια δηλαδή χρονική στιγμή που γράφεται ο *Λόγος περί ευδαιμονίας*, η ευδαιμονία προσδιορίζεται από δύο άξονες: την τελείωση και τη δράση. Η θεωρία αυτή συμπυκνώνεται σε δύο αρχές: να βρίσκεται κανείς σε αρμονία με τον εαυτό του (εξ ου και η έννοια της *ανάπαυσης*) και ταυτοχρόνως να καλλιεργεί τις κοινωνικές του δεξιότητες και να αφιερώνεται στους άλλους. Συνυπάρχουν, συνεπώς, οι απολαύσεις του πνεύματος και αυτές του σώματος, η *ανάπαυση* και η *κίνηση*, η απομόνωση και η κοινωνική ζωή, οι στιγμές χαλάρωσης και οι σοβαρές ενασχολήσεις· όλα αυτά τα διαφορετικά αγαθά προσφέρουν νέα θέλγητρα, που διαδέχονται το ένα το άλλο, όπως σε μια μουσική αρμονία.¹⁸

Στο πρώτο μισό του αιώνα δεν τίθενται θέματα κοινωνικής αλλαγής ή δικαιοσύνης. Η ευδαιμονία είναι προσιτή σε όλους, εάν αποδεχθούν την κοινωνική κατάσταση (*état*) στην οποία βρίσκονται και δεν επιδιώξουν να την αλλάξουν.¹⁹ Στα 1706, ο Formentin γράφει ένα *Εγχειρίδιο ευδαιμονίας*²⁰ για να αποδείξει ότι οι άνθρωποι μπορούν να είναι ευτυχείς «σε όλες τις ηλικίες, σε όλες τις καταστάσεις, σε όλες τις συνθήκες»,²¹ άποψη που υποστηρίζεται στον *Λόγο*:

17. Louis-Jean Lévésque de Pouilly, *Théorie des sentiments agréables, où, après avoir indiqué les règles que la nature suit dans la distribution du plaisir, on établit les principes de la théologie naturelle et ceux de la philosophie morale*, Genève, Barillot et fils, 1747.

18. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 130.

19. Στα δικά μας, αυτήν την άποψη εκφράζει π.χ. ο Δημήτριος Δάρβαρης στο εράνισμά του από γερμανικές πηγές *Χειραγωγή εις την Καλοκαγαθίαν* (Βιέννη, 1791)· βλ. Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης...*, ό.π., σ. 86.

20. Formentin, *Traité du bonheur*, Παρίσι, J. Guilletat, 1706.

21. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 150.

«Μιλώ για την κατάσταση του [εννοείται του ατόμου] και για τις συνθήκες στις οποίες η τύχη τον έφερε, γιατί πιστεύω ότι ένα από τα πράγματα που συμβάλλουν περισσότερο στην ευδαιμονία είναι να μένει κανείς ικανοποιημένος από την κατάσταση του, και να συλλογίζεται μάλλον με ποιο τρόπο θα τον οδηγήσει στην ευδαιμονία παρά να επιδιώκει να την αλλάξει.»²²

Γιατί ο άνθρωπος είναι πλασμένος για να ευτυχήσει επί γης και, σύμφωνα με τον Bossuet, αυτός πρέπει να είναι ο μοναδικός του στόχος.²³

Πρώιμοι άγγλοι στοχαστές, όπως ο Shaftesbury,²⁴ κηρύττουν τη σημασία της *κοινωνικότητας* (*sociability, sociabilité*). Στην αναδύομενη νέα ηθική αντιστοιχούν οι νέες αρετές. Η ατομική ευτυχία δεν μπορεί να νοηθεί χωρίς αυτήν των άλλων. Ως εκ τούτου, η κοινωνικότητα αποτελεί την πρώτη αρετή, την κατεξοχήν αρετή των Φώτων.²⁵

Ένα είδος ευδαιμονίας αποτυπώνεται στην αλληλογραφία των κοσμικών λογίων ήδη από τον 17ο αι.: πρόκειται για την ιδανική επικύρωση *ανάπαυση* (*repos*). Η ευδαιμονία προϋποθέτει την ψυχική πληρότητα που παραμένει κάτω από τα πάθη, ενώ συγχρόνως κυβερνά διάφανος ο ορθός λόγος, διόλου ασκητικός, ο οποίος διέπει τις φυσικές απολαύσεις.²⁶

Ο αιώνας των Φώτων χαρακτηρίζεται από μια ελευθεριάζουσα ροπή²⁷ και την αναζήτηση των *απολαύσεων* (*plaisirs*) στον πληθυντικό αριθμό. Η ουτοπία του ελευθεριάζοντος πνεύματος (*libertinage*) συνίσταται σε μια απόλυτη ελευθερία, διανοητική, συναισθηματική και ερωτική.

Σε αυτό το πλαίσιο αναφοράς, οι εμβληματικοί πίνακες του Watteau «Το Προσκύνημα στο νησί των Κυθήρων» (1717)²⁸ και «Η Επιδίβα-

22. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. 7: «Je dis son état et les circonstances où la fortune l'a placé, parce que je crois qu'une des choses qui contribuent le plus au bonheur, c'est de se contenter de son état, et de songer plutôt à le rendre heureux qu'à en changer».

23. Bossuet, *Méditations sur l'Évangile, Œuvres posthumes*, 1731, τ. I, σ. 5.

24. Ο Anthony Ashley Cooper, 3rd Earl of Shaftesbury (1671-1713), ήταν άγγλος πολιτικός, φιλόσοφος και συγγραφέας.

25. A. Soboul, G. Lemarchand, M. Fogel, *Le Siècle des Lumières*, τ. I, *L'Essor (1715-1750)*, Παρίσι, P.U.F, 1977, σ. 545.

26. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 21.

27. Michel Delon, *Le savoir-vivre libertin*, Παρίσι, Hachette, 2000.

28. Jean-Antoine Watteau, *Le Pèlerinage à l'île de Cythère*, Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου. Εμβληματικό έργο του «ροκοκό» στην τέχνη.

ση για τα Κύθηρα» (1718),²⁹ που απεικονίζουν την αναχώρηση-διαφυγή προς το νησί της Αφροδίτης, αποτελούν μια ποιητική και ονειρική αναπαράσταση. Μοιάζουν με μια αναπαράσταση του κόσμου του θεάτρου, εμπνευσμένη από την *commedia dell'arte* που ήταν τόσο οικεία στον ζωγράφο. Ο Watteau, απεικονίζοντας τους γάλλους και τους ιταλούς ηθοποιούς σε πολλούς γνωστούς πίνακές του, εκφράζει το πνεύμα της εποχής του και όλου του αιώνα που λατρεύει το θέατρο, όπως ακριβώς το λατρεύουν και το υπηρετούν η *Émilie* με τον Βολταίρο. Στον *Λόγο περί ευδαιμονίας* υπάρχουν εύστοχες αναφορές στο θέατρο, όπως στο ζήτημα της ψευδαίσθησης και τη μηχανική του θεάτρου. Στο παιγνίδισμα των αισθήσεων, των μεταμφιέσεων, της γέννησης του ερωτικού πάθους, των εξομολογήσεων και της διάχυτης ευαισθησίας των ηρώων εντάσσονται τα βαθύτατα διεισδυτικά θεατρικά έργα του Marivaux,³⁰ καθώς και ο περίτεχνος γλωσσικός κώδικας που εξυφάνεται σαν τον ιστό της αράχνης, το περίφημο *marivaudage*, και συνάδει με το πνεύμα των φιλολογικών σαλονιών των κυριών της αριστοκρατίας, των *salonnières*.³¹ Ο Marivaux υπήρξε άλλωστε θαμώνας τους. Ένα είδος «μεταφυσικής του έρωτα» εντοπίζουμε άλλωστε και σε επιστολές της *Émilie*, στις οποίες εκφράζει την αγωνία της, ακριβώς όπως και οι ερωτευμένοι ήρωες του θεατρικού συγγραφέα, μήπως και δεν αγαπιέται αρκετά από τον Βολταίρο.³²

Μετά τα μέσα του αιώνα, ο επίσης εμβληματικός πίνακας του Fragonard, «Οι ευτυχείς συγκυρίες της αιώρας» (1766)³³ απεικονίζει, μέσα από την κομψότητα του ροκοκό, την αναζήτηση των απολαύσεων,

29. Jean-Antoine Watteau, *L'Embarquement pour Cythère*, Βερολίνο, Schloss Charlottenburg. Παραλλαγή του πίνακα που προσφέρθηκε από τον ζωγράφο στον Φρειδερίκο Β' της Πρωσίας.

30. Ο Pierre Carlet de Chamblain de Marivaux, γνωστός ως Marivaux (1688-1763), ήταν δημοσιογράφος, μυθιστοριογράφος, αλλά πρωτίστως θεατρικός συγγραφέας της πρώιμης περιόδου του Διαφωτισμού. Συνεργάστηκε στενά με το θέατρο των Ιταλών. Στα θεατρικά του έργα πραγματεύθηκε κυρίως το ψυχολογικό μοτίβο της γέννησης του έρωτα.

31. Benedetta Craveri, *Η συμβολή των γυναικών σε μια νέα μορφή κοινωνικότητας (17ος-18ος αιώνας) / La contribution des femmes à une nouvelle forme de civilité (XVIIe-XVIIIe siècles)*, μτφρ. Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά 2006, Αθήνα, ΙΝΕ/ΕΙΕ, 2007.

32. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. LII-LIII.

33. Jean-Honoré Fragonard, *Les heureux hasards de l'escarpolette*, 1766, Wallace Collection.

σε ένα ανώτερο κοινωνικό περιβάλλον, που είναι ακριβώς αυτό στο οποίο απευθύνεται στον Λόγο της η Émilie, μια κοινωνική και διανοητική ελίτ (*les gens du monde*), τα άτομα δηλαδή της τάξης της. Ο Fragonard κατορθώνει να αποσπάσει εικαστικά μια εναργή εικόνα αυτής της ελευθεριάζουσας ζωής.³⁴

Η ερωτική ελευθεριότητα είναι επιτρεπτή, καθώς και οι εξωσυζυγικές σχέσεις και, σύμφωνα με τους κανόνες του παιχνιδιού, μπορεί να είναι ενάρετη. «Το σώμα ανήκει στον σύζυγο, η καρδιά στον εραστή»: η αρετή συνίσταται στην τήρηση με αυστηρότητα αυτής της κατανομής.³⁵

Η αρετή προκαλεί ευφορία, γίνεται αυθόρμητη, «φυσική» (*naturelle*): αντί να καταπολεμά τα ένστικτα, αφήνεται σ' αυτά. Ο ενάρετος άνθρωπος δεν είναι πλέον διχασμένος ανάμεσα στην ευχαρίστηση και στη σωτηρία της ψυχής του, δεν βρίσκεται πλέον σε πόλεμο με τον εαυτό του. Του είναι αρκετό να κατανοήσει ότι η ευτυχία του ενός εξαρτάται από την ευτυχία όλων.

Η ευχαρίστηση εμφανίζεται για πρώτη φορά ως μια καθολική κινητήρια δύναμη, ως το πιο ενεργό στοιχείο της ανθρώπινης ψυχής: αποτελεί, σύμφωνα με τον Ελβέτιο³⁶ στο ποίημά του *Η Ευδαιμονία (Le Bonheur)*, «την ψυχή του σύμπαντος». Η αναζήτηση *ευχαριστήσεων*, όπως είναι η ηδονή, η τύχη, η δόξα επίσης, η σύνδεση των επίγειων ηδονών με την ευδαιμονία του ατόμου αποτελούν την ανακάλυψη του αιώνα. Ως εκ τούτου, η σωφροσύνη δεν οδηγεί στην κατάπνιξη των απολαύσεων αλλά στην αναζήτηση της ποικιλομορφίας τους. Σύμφωνα με τη φιλοσοφία του Διαφωτισμού, ο «σώφρων» άνθρωπος δεν είναι ασκητής αλλά ένας μεθοδικός ηδονιστής. Αυτήν ακριβώς την ώσμωση των πνευματικών και υλικών ευχαριστήσεων περιγράφει πολύ παραστατικά ο Βολταίρος, σε επιστολή του 1735, την εποχή του μεγάλου του έρωτα με την Émilie,

34. Michel Delon, *Ο Διαφωτισμός και η σημασία των διαβαθμίσεων / Les Lumières ou le sens des gradations*, μτφρ. Άννα Ταμπάκη, Επίμετρο. Συζήτηση του Michel Delon και του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη με τον Βασίλη Μουρδουκούτα / Annexe. Entretien de Michel Delon et de Paschalis M. Kitromilidès avec Vassilis Mourdoukoutas, Ετήσια Διάλεξη Κ. Θ. Δημαρά 2003, Αθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, 2004, σ. 148, 173.

35. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 31.

36. Ο Claude-Adrien Helvétius (1715-1771) ήταν γάλλος φιλόσοφος, ελευθεροτέκτονας και συγγραφέας. Πραγματεύτηκε κυρίως θέματα σχετικά με την ηθική και την παιδαγωγική.

καταλήγοντας στο επιγραμματικό: «γιατί είμαστε φιλόσοφοι πολύ φιλήδονοι».

Ο Maupertuis,³⁷ φιλόσοφος που θαυμάζει πολύ η Émilie και την επηρεάζει, θεωρεί ότι δεν υπάρχουν ευγενείς ευχαριστήσεις, οι ευχαριστήσεις των αισθήσεων και αυτές της ψυχής είναι ισότιμες.³⁸

Είναι πολύ ενδιαφέρον, για την ερμηνεία του Λόγου περί ευδαιμονίας, ότι στην χορεία των ευχαριστήσεων εντάσσεται και η αναζήτηση της φήμης, της δόξας. Αν και ο 18ος αιώνας είναι λιγότερο ευαισθητοποιημένος απ' ό,τι ο προηγούμενος στο θέμα αυτό, και η «δόξα» αποτελεί όχι τον τελικό στόχο αλλά το μέσον, θεωρείται ως «ένα κίνητρο της ανθρώπινης φύσης».³⁹ Η κατάκτηση της δόξας και της υστεροφημίας απασχολούν ιδιαίτερος την Émilie,⁴⁰ και μάλιστα μέσα από μια αρκετά «φεμινιστική» για την εποχή της οπτική.

Ο φιλοσοφικός στοχασμός του Διαφωτισμού, αντιδρώντας στη θεοκρατική ηθική αντίληψη εγκράτειας και αυστηρότητας, ύμνησε, με επικεφαλής τον Βολταίρο, την πολυτέλεια, τις απολαύσεις της ζωής, την υλική πρόοδο που κυφορεί την ηθική πρόοδο και επιφέρει την επί γης ευδαιμονία. Αυτές τις ιδέες εκθειάζει στο ποίημά του, *Ο Κοσμικός (Le Mondain, 1736)*, ένα είδος παιγνιώδους αστεϊσμού, από το οποίο παραθέτω μερικούς στίχους:

*Η κοσμική αυτή εποχή είναι απολύτως ταιριαστή με τα ήθη μου.
Αγαπώ την πολυτέλεια, ακόμη και τη νωχέλεια,
Όλες τις χαρές, τις τέχνες κάθε είδους,
Την καθαριότητα, την καλαισθησία, τα στολίδια [...].⁴¹*

Παρόλο που αργότερα μετριάζει τις απόψεις του, το κύριο θέμα που αναπτύσσει στον *Κοσμικό* δεν θα το απαρνηθεί ποτέ.

37. Ο Pierre-Louis Moreau de Maupertuis (1698-1759) ήταν γάλλος φιλόσοφος, μαθηματικός, φυσικός, αστρονόμος και φυσιολόγος: συνέβαλε στη διάδοση των θεωριών του Νεύτωνα στην Ευρώπη.

38. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 406.

39. Ό.π., σ. 484.

40. Élisabeth Badinter, *Émilie, Émilie ou l'ambition féminine au XVIIIe siècle*, Paris, Flammarion, 1983, επανέκδοση 2006.

41. *Le Mondain*, στ. 8-11: *Ce temps profane est tout fait pour mes mœurs. / J'aime le luxe, et même la mollesse, / Tous les plaisirs, les arts de toute espèce, / La propreté, le goût, les ornements [...].*

Ο Διαφωτισμός κατασκευάζει μια ερωτική μυθολογία που κινείται ανάμεσα στην ιδέα της φύσης και σε αυτήν της αρετής. Ο έρωτας επιφορτίζεται με όλα τα ιερά δικαιώματα της Φύσης. Ο Βολταίρος παίρνει τον έρωτα ως παράδειγμα της ύπαρξης της θεότητας. Μιλά για την «άφατη ευχαρίστηση» που προκαλεί, εγκωμιάζει το «αξιολάτρευτο μυστήριο», όπου «η απόλαυση γίνεται δημιουργία», επικροτεί τον Rochester,⁴² σύμφωνα με τον οποίο «η ερωτική ευχαρίστηση» θα αρκούσε για να δοξαστεί ο θεός σε μια χώρα αθέων.⁴³

Από τις αρχές του αιώνα διατυπώνονται σκέψεις που αφορούν στην αισθητική της ευχαρίστησης, στην ηδονή (*volupté*). Με αυτόν τον όρο αποδίδεται η μετουσιωμένη από το πνεύμα ευχαρίστηση. Ως έννοια δεν συνδέεται διόλου με την ακολασία. Αντιθέτως, είναι προσιτή στα εκλεπτυσμένα πνεύματα και δεν είναι εφικτή στις κατώτερες, χυδαίες ψυχές. Μόνον ο τέλειος, ο «έντιμος άνθρωπος» μπορεί να γνωρίσει την ηδονή. Για να δώσουμε έναν ορισμό της, θα λέγαμε ότι «είναι η τέχνη να κάνει κανείς χρήση των ευχαριστήσεων με λεπτότητα και να τις γεύεται με συναίσθημα».⁴⁴

Η ουσία της εξιδανίκευσης του έρωτα έγκειται στην αρμονική του συνύπαρξη με την αρετή. Οι υποστηρικτές του ενάρετου έρωτα συμφωνούν ότι η ευδαιμονία συνίσταται σε μια «απόλυτη ισορροπία μεταξύ των ψυχικών δονήσεων και των αναγκών του σώματος». Ο ενάρετος έρωτας, όπως τον εννοούν στον 18ο αι., δεν έχει τίποτε το κοινό με τον πλατωνικό. Για να επιτευχθεί, ωστόσο, η τελειότητα, είναι απαραίτητο η σαρκική απόλαυση να συνοδεύεται από ψυχική αφοσίωση και πλούτο συναισθημάτων, ώστε η ερωτική εμπειρία να συντελέσει στην ηθική πρόοδο του ατόμου. Εντός του γάμου όλα είναι αθώα, όλα επιτρέπονται· όμως υπάρχουν πολλές επιλογές και για τις σχέσεις εκτός γάμου, αφού μπορούμε να καταλήξουμε επιγραμματικά στο εξής αξίωμα: «αυτός που είναι ικανός να αγαπήσει, είναι ενάρετος».⁴⁵

Σε έναν αιώνα στον οποίο η ανθρώπινη ζωή αποτελεί μέγιστο αγαθό και όλοι επιθυμούν να την απολαύσουν στην πληρότητά της, είναι λογικό

42. Στον λόρδο John Wilmot, 2nd Earl of Rochester, ποιητή και σατιρικό συγγραφέα, αναφέρεται και η Émilie στον *Λόγο* της.

43. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 472-473.

44. *Ο.π.*, σ. 416.

45. *Ο.π.*, σ. 477-478.

η καλή υγεία και η διατήρησή της, με την υγιεινή διατροφή, τις καλές συνθήκες διαβίωσης, την άσκηση στη φύση, να αρχίσουν να απασχολούν συστηματικά τον ηθικό και φιλοσοφικό στοχασμό.⁴⁶ Το υγιές σώμα διασφαλίζει την ευδαιμονία και η υγεία αποτελεί το πρώτιστο καθήκον μας εφόσον είναι η πηγή των ευχαριστήσεών μας.⁴⁷ Δεν είναι λοιπόν διόλου παράξενο ότι η Émilie δίνει στον Λόγο της βαρύτητα στην καλή υγεία και παρέχει συμβουλές για την υγιεινή διατροφή.

Στον αιώνα του κριτικού λόγου, βαρύνουσα θέση έχει η καταπολέμηση των *προκαταλήψεων*, μάχη που κορυφώνεται, προϊόντος του χρόνου, στις συνειδήσεις των φιλοσόφων. Ο ζοφερός κόσμος της άγνοιας που γεννά τις πάσης φύσεως προκαταλήψεις έρχεται σε πλήρη αντίθεση με το προφανές, το οποίο και αποδεικνύεται μέσω του ορθού λόγου και της επιστήμης. Αναφέρεται σε αυτές με συντομία και η Émilie, ιδίως στις θρησκευτικές, θέτοντάς τες σε αντιδιαστολή με τον ορθό λόγο και τον επιστημονικό έλεγχο: «Όποιος μιλά για προκατάληψη, εννοεί μια αντίληψη που έγινε κοινώς αποδεκτή χωρίς έλεγχο, γιατί δεν θα μπορούσε διαφορετικά να υποστηριχθεί».⁴⁸

Ο αιώνας των Φώτων αποδέχεται, χωρίς να είναι ασφαλώς δική του ανακάλυψη, την έννοια της «φυσικής ηθικής», της ηθικής δηλαδή που διαμορφώθηκε με την εξέλιξη του ανθρώπου, χωρίς κοινωνικούς εξαναγκασμούς και χωρίς την επιβολή των θρησκευτικών πεποιθήσεων.

Ήδη, στα 1674, ο Sarasin γράφει στον Λόγο *περί ηθικής*: «Να ακολουθείς τη φύση, σημαίνει να ακολουθείς τη λογική· τα όρια που μας υπαγορεύει είναι αυτά της αθωότητας· δεν υπάρχει τίποτα σ' αυτήν που δεν είναι δίκαιο και ισότιμο».⁴⁹ Η ευδαιμονία δεν αντιτίθεται στη σωτηρία της ψυχής ούτε και στο υπέρτατο αγαθό. Σε όσους επηρεάζονται από την επικούρεια φιλοσοφία, η φυσική ηθική εκδηλώνεται με καθαρότητα· η ουσία της εδράζεται στη συμμαχία της *ευχαρίστησης* (*plaisir*)

46. Roger Mercier, *La réhabilitation de la nature humaine (1700-1150)*, Παρίσι, Éditions «La Balance», 1960. Αυτές οι έννοιες περνούν και στον νεοελληνικό Διαφωτισμό, κυρίως μέσα από τα εγχειρίδια ηθικής και κοινωνικής συμπεριφοράς προς το τέλος του 18ου αιώνα· βλ. Άννα Ταμπάκη, *Ιστορία και θεωρία της μετάφρασης...*, ό.π., σ. 91.

47. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 300-302.

48. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. 11: «Qui dit préjugé, dit une opinion qu'on a reçue sans examen, parce qu'elle ne se soutiendrait pas».

49. Sarasin, «Discours de morale», στο *Nouvelles œuvres* (1764), τ. I, σ. 18-19.

και του ορθού λόγου εναντίον του πάθους. Η φύση συμμαχεί με την *εντιμότητα* (*honnêteté*) του ατόμου, επιταγή που δεν αποτελεί μόδα αλλά ηθική αρετή, όπως ακριβώς αποτελεί και η *κοσμιότητα*, το *αρμόζον* (*la bienséance*). Αναφέρεται στον Λόγο:

«Δεν πρέπει να συγχέουμε τις προκαταλήψεις με τους κανόνες της κοσμιότητας. Οι προκαταλήψεις δεν περιέχουν καμιά αλήθεια και είναι χρήσιμες μόνον στις φαύλες ψυχές: διότι υπάρχουν ψυχές διεφθαρμένες όπως υπάρχουν δύσμορφα σώματα. Αυτές οι ψυχές εξαιρούνται και δεν έχω τίποτα να τους πω. Οι κανόνες της κοσμιότητας εμπερικλείουν μια κατά σύμβαση αλήθεια, και είναι αρκετό ο καθένας μας να μην επιτρέψει ποτέ στον εαυτό του να απομακρυνθεί από αυτές. Δεν υπάρχει κανένα βιβλίο που να διδάσκει τους κανόνες κοσμιότητας, κανείς, εντούτοις, δεν τους αγνοεί καλή τη πίστει.»⁵⁰

Συγκροτούν την ιδανική μορφή της ατομικής ευδαιμονίας που συναρτάται με τη συλλογική, αυτή της «πολιτικής κοινωνίας».⁵¹

II. Μια «τρυφερή, ευαίσθητη ψυχή» και μια ηδονική ιδιοσυγκρασία

Η Émilie du Châtelet συγκεντρώνει στον υπέρτατο βαθμό τα στοιχεία του αιώνα της. Ανήσυχο πνεύμα, καλλιεργημένη και γλωσσομαθής – γνωρίζει σε βάθος λατινικά αλλά και σύγχρονες γλώσσες, όπως ιταλικά και αγγλικά–, συνδυάζει με τον δικό της τρόπο την ελευθεριάζουσα ζωή με την αφοσίωση στην επιστήμη. Η «Μαντάμ Πονπόν Νιούτον» (Madame Pompon-Newton), όπως την αποκαλεί ο Βολταίρος, απολαμβάνει τις μικρές και μεγάλες χαρές της ζωής, λατρεύει τα στολίδια, τα κοσμήματα, τα όμορφα αντικείμενα, τη χαρτοπαιξία, λατρεύει το θέατρο και την όπερα, και ταυτοχρόνως επιδίδεται με πάθος στις πιο σοβαρές

50. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. 11: «Il ne faut pas confondre les préjugés avec les bienséances. Les préjugés n'ont aucune vérité et ne peuvent pas être utiles qu'aux âmes malfaites: car il y a des âmes corrompues comme des corps contrefaits. Celles-là sont hors de rang, et je n'ai rien à leur dire. Les bienséances ont une vérité de convention, et c'en est assez pour que toute personne de bien ne se permette jamais de s'en écarter. Il n'y a point de livre qui apprenne les bienséances, et cependant personne ne les ignore de bonne foi».

51. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 639-640.

επιστημονικές μελέτες, στα μαθηματικά και την αστρονομία, γεγονός που προκαλεί το δέος, ενδεχομένως και τον φθόνο των άλλων κυριών της αριστοκρατίας. Ακολουθώντας τη μοίρα των γυναικών της τάξης της, παντρεύεται χωρίς έρωτα, ζει συμβατικά με τον στρατιωτικό σύζυγό της που δεν την καταλαβαίνει και αποκτά αρκετούς εραστές, σύμφωνα με τις συνθήκες της εποχής, αρχής γενομένης από τον μαρκήσιο de Guébriant.⁵² Είναι αισθησιακή και συνάμα ενθουσιώδης και «ευαίσθητη ψυχή». Στο επίκεντρο της σχετικά σύντομης ζωής της τοποθετείται ο Βολταίρος, στον οποίο επιβάλλει την κυριαρχία της με κτητικό τρόπο και δεν αποκλείεται να τον έχει επηρεάσει στη μεταστροφή του από την ποίηση στη φιλοσοφία.⁵³

Στον Λόγο της, η Madame du Châtelet προσφέρει την πιο ενδελεχή εικόνα αυτής της διπλής εμπειρίας που κομίζει η ευαίσθητη γυναίκα και η κοσμική κυρία της αριστοκρατίας. Για την Émilie, η ανάπαυση (*repos*) δεν αντιστοιχεί στον ψυχρό κατευνασμό μιας ψυχής που αναζητά με επιμονή να ηττηθεί, αλλά εκφράζει την ιεράρχηση των αισθημάτων που αποτελούν απόσταγμα αγωνίας. Η πλήρης αδιαφορία δεν θα οδηγούσε στην ανάπαυση της ψυχής αλλά σε μια αποκαρδιωτική απάθεια. Είναι προτιμότερη ως εκ τούτου η πρόσκαιρη πικρία των απορρίψεων από τις οποίες η καρδιά είναι ικανή να αντλήσει νέους λόγους ύπαρξης. Η ευδαιμονία στηρίζεται στη δύσκολη συνύπαρξη της σύνεσης, της ευπρέπειας και της αγάπης. Μια εξάισια ψυχή οφείλει να αναλώσει όλη της την τέχνη ώστε να παραμείνουν αλώβητα και τα τρία στοιχεία.⁵⁴

Η Madame du Châtelet είχε δώσει, όπως έκαναν οι κυρίες της εποχής, «το σώμα της στον σύζυγό» της, τον μαρκήσιο Florent-Claude du Châtelet (ή du Chastellet)⁵⁵ αλλά «την καρδιά της» και όλη την αισθη-

52. Ο Joseph-Marie Budes, seigneur de Guébriant (1701-1760), ανήκε σε παλαιά φεουδαρχική οικογένεια, της οποίας οι ρίζες ανάγονται στον 13ο αι. Ήταν αξιωματικός του γαλλικού ναυτικού.

53. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur...*, ό.π., σ. XI.

54. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur...*, ό.π., σ. 340-341.

55. Όταν ενώθηκαν με τα δεσμά του γάμου, ο μαρκήσιος ήταν 30 χρονών και η Émilie 19. Του χάρισε τρία παιδιά, από τα οποία επέζησαν δύο, ένα αγόρι και ένα κορίτσι: πρόκειται για την Françoise-Gabrielle-Pauline (Παρίσι 1726-1754), που παντρεύτηκε στο Παρίσι, σε ηλικία 16 ετών με τον Alfonso Carafa (ή Caraffa), δούκα του Montenero, και απεβίωσε μόλις 28 ετών, μετά από δέκα εγκυμοσύνες. Ο γιος της Louis-Marie-Florent du Châtelet γεννήθηκε το 1727 και καρατομήθηκε το

σιακή φλόγα που την διακατείχε στους διαδοχικούς εραστές της. Πρώτος ήταν, όπως ειπώθηκε, ο μαρκήσιος de Guébriant. Ο Mauvertuis τη θέλγει επίσης σωματικά και πνευματικά, τον θαυμάζει βαθιά, και αυτός της ανοίγει τον δρόμο των μαθηματικών. Ακολουθεί ο γοητευτικός καρδιοκατακτητής Richelieu,⁵⁶ μικρανεψιός του καρδινάλιου, ο επονομαζόμενος για τις ασωτείες του «Γάλλος Αλκιβιάδης», που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη ζωή της, αφού μετά το ερωτικό πάθος γι' αυτόν παραμένει έντονο το αίσθημα της φιλίας. Συναναστρέφεται μαζί του και αλληλογραφούν συστηματικά καθ' όλη τη διάρκεια της σχέσης της με τον Βολταίρο, σε σημείο που να σχηματίζουν ένα ιδεατό τρίγωνο. Ωστόσο, ο μεγάλος, καθηλωτικός της έρωτας είναι ο Βολταίρος, «είναι όλα όσα έχει μέσα στο σύμπαν»⁵⁷ εδώ συνενώνονται οι αισθήσεις με τις πνευματικές απολαύσεις και δημιουργείται η τέλεια ένωση, αυτή ακριβώς που εξυμνεί στον *Λόγο περί ευδαιμονίας*. Τους ενώνει το πάθος τους για τα γράμματα και τις απολαύσεις της ζωής. Μαζί του εξερευνά νέους φιλοσοφικούς δρόμους, όπως αυτόν του κριτικού δεισμού, που θα τροφοδοτήσει αργότερα τον μαχόμενο φιλοσοφικό στοχασμό του («πατριάρχη του Φερνέ».⁵⁸ Ο

1793. Είχε νυμφευθεί στα 1752 την Diane-Adélaïde de Rochechouart. Ο δεύτερος γιος που έφερε στη ζωή, το 1733, απεβίωσε σε βρεφική ηλικία, το 1734, ενώ η κόρη που απέκτησε με τον εραστή της Saint-Lambert, το 1749, επέζησε της μητέρας της μόλις για λίγες μέρες.

56. Πρόκειται για τον στρατάρχη και μέλος της Γερουσίας (pair de France) Louis-François-Armand de Vignerot du Plessis de Richelieu (1696-1788).

57. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XXIV: «tout ce que j'ai dans l'univers».

58. Ο Βολταίρος αγοράζει την ιδιοκτησία του Ferney, στα σύνορα Γαλλίας και Ελβετίας, ώστε να μπορεί να διαφύγει με τον παραμικρό συναγεράμ. Εκεί παραμένει σχεδόν ως τον θάνατό του (1760-1778). Περίπου 6.000 επιστολές έχουν διασωθεί από την περίοδο αυτή. Αλληλογραφεί με ηγεμόνες και προσωπικότητες απ' όλη την Ευρώπη. Είναι σε επικοινωνία με το Παρίσι όπου ανεβαίνουν στη σκηνή τα θεατρικά του έργα, όπου οι D'Alembert, Helvétius, Condorcet εκλαίχουν τη «φιλοσοφική του προπαγάνδα» και όπου υψηλά ιστάμενα πολιτικά πρόσωπα τον προστατεύουν. Με την επιχειρηματική του αίσθηση και τις ικανότητές του «εκπολιτίζει» την περιοχή του Ferney: αποξηραίνει τα έλη, κατασκευάζει σπίτια, θέατρο, χτίζει ακόμη και μια εκκλησία, φυτεύει δένδρα, οργανώνει πρότυπες καλλιέργειες και αναπτύσσει την κτηνοτροφία. Ενισχύει την παραγωγή προϊόντων (π.χ. μεταξωτές κάλτσες, ρολόγια). Το Ferney αποτελεί μια «πρότυπη, ιδανική πόλη» και το όλο εγχείρημα, ένα πείραμα προς απόδειξη: ένας χώρος, (στον οποίο κατοικούσαν 40 άγριοι μεταμορφώθηκε σε μια ευημερούσα πόλη, αποτελούμενη από 1.200 χρήσιμα άτομα).

Βολταίρος είχε γνωρίσει τον Νεύτωνα και τον αγγλικό στοχασμό πριν από την εποχή που έζησαν με την Émilie στο Cirey,⁵⁹ και σε αυτόν παρέμεινε πιστός, όταν η σύντροφός του άρχισε να εξερευνά τον Leibniz.⁶⁰ Ας σημειώσουμε ότι ο Βολταίρος ήταν αντίθετος με τις θεωρίες του Leibniz, κυρίως με την περίφημη «αισιοδοξία» του, των αξιωμάτων του περί του «επαρκούς λόγου» για να υπάρχει κάτι και της «προκαθορισμένης αρμονίας» («Ο θεός δημιούργησε τον καλύτερο δυνατό κόσμο»). Αυτές τις θεωρίες διακωμωδεί στον φιλοσοφικό του μύθο *Καντίντ [Ο Αγαθούλης] ή η αισιοδοξία (Candide ou l'optimisme*, Γενεύη, 1759).

Η Émilie είναι υπερπροστατευτική, επιχειρεί να τον προφυλάξει με κάθε τρόπο, τον συμβουλεύει να είναι σώφρων. Εάν ο Βολταίρος σκανδαλίζει με την επιθετική ελευθεριότητα του *Κοσμικού (Le Mondain*, 1736), είναι πιο μετριοπαθής σε άλλα του δημοσιεύματα ενώ αναβάλλει την έκδοση του επικίνδυνου *Δοκιμίου Μεταφυσικής (Traité de Métaphysique)*. Ασχολείται με θέματα φυσικής, χημείας, αστρονομίας, συνθέτει ένα επίγραμμα για τον Νεύτωνα (*Épître sur Newton*, 1736), εκλαϊκεύει τα *Στοιχεία της Νευτώνειας Φιλοσοφίας (Éléments de la philosophie de Newton*, 1738), κ.ά. Επιθυμώντας άλλωστε να εισαγάγει την Émilie στην ιστοριογραφία, ξεκινά τον *Αιώνα του Λουδοβίκου ΙΔ' (Le siècle de Louis XIV)* και το *Δοκίμιο περί ηθών και περί του πνεύματος των εθνών (Essai sur les mœurs et l'esprit des nations)*.

Ας σταθούμε λίγο στην παράλληλη εργασία τους, όταν έλαβαν ανώνυμα μέρος στον διαγωνισμό για το βραβείο της Ακαδημίας επιστημών του 1738, με θέμα: «Περί της φύσεως της φωτιάς και της εξαπλώσεώς της».⁶¹ Συζητούν πολύ μαζί, διαφωνούν σε πολλά σημεία, και η Émilie συντάσσει κρυφά το δικό της Υπόμνημα, δουλεύοντας τη νύχτα.

59. Πρόκειται για το Château de Cirey, κατασκευασμένο το 1643 από τον μαρκήσιο Louis-Jules du Châtelet, στη θέση ενός μεσαιωνικού κάστρου.

60. Ο Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716), γερμανός φιλόσοφος, μαθηματικός, φυσικός, ιστορικός, βιβλιοθηκονόμος, διπλωμάτης και διδάκτορας νομικής, κατέχει εξέχουσα θέση στην ιστορία των μαθηματικών και της φιλοσοφίας, έχοντας αναπτύξει τον διαφορικό και ολοκληρωτικό λογισμό, ανεξάρτητα από τον Νεύτωνα. Ο Leibniz ήταν από τους σημαντικότερους φιλοσόφους του 17ου και του 18ου αι., θεωρείται δε ως ένα καθολικό πνεύμα της εποχής του (*homo universalis*).

61. Πρόκειται αντιστοίχως για τα δοκίμια «De la nature du feu et de sa propagation» (1738) και «Essai sur la nature du feu et sur sa propagation» (1738), *Œuvres complètes de Voltaire*, vol. VIII.

Ο Gaston Bachelard, στο δοκίμιό του *Ψυχανάλυση της φωτιάς* (1938),⁶² διερευνώντας τη συμπληρωματικότητα της ποίησης και της επιστήμης, στέκεται στο εγχείρημα της Émilie, προσδίδοντάς του μια άλλη διάσταση. Κατά τη γνώμη του, η σκέψη της ήταν εμποτισμένη από στοιχεία μη αμιγώς επιστημονικά αλλά με βάθος, και από την άλλη υπήρξε μια φιλόσοφος ιδιαιτέρως («πεφωτισμένη»), που ήταν σε θέση να συλλάβει τα πιο τολμηρά στοιχεία που περιείχαν τα σύγχρονά της ρεύματα ιδεών. Κερδίζει με τον τρόπο αυτό διπλά, καθώς γίνεται περισσότερο ανθρώπινη, βρίσκοντας έτσι την αληθινή της διάσταση στον πνευματικό τομέα.

Ανιχνεύοντας την πνευματική φυσιογνωμία της Émilie du Châtelet, οφείλουμε να σταθούμε στη ζωντάνια, το πάθος, τον παλμό της νοημοσύνης της. Ο στοχασμός της είναι, σύμφωνα με τον Bachelard, αρκετά απομακρυσμένος από το κατεξοχήν στοιχείο που ορίζει το επιστημονικό πεδίο: την αντικειμενικότητα· στηρίζεται διαρκώς σε μεταφυσικές υποθέσεις που αποκαλύπτουν τον βαθύτερο ψυχισμό της.⁶³ Οι απόψεις της για τη φύση της φλόγας είναι αρκετά εκκεντρικές, πράγμα που το αναγνωρίζει και η ίδια. Ο Bachelard τις συσχετίζει με αυτές που αναπτύσσει αναφορικά με την ευδαιμονία: «αυτή η φλόγα που περιέχεται στην καρδιά των σωμάτων τα ζωοποιεί, τα αναβιώνει, τα γονιμοποιεί».⁶⁴

Κατά τον ίδιο τρόπο, συλλαμβάνει την έννοια της ευδαιμονίας ως την ανάπαυση που περικλείει («κινητήριες δυνάμεις») (*forces vives*),⁶⁵ όπως την πρωταρχική, την ουσιώδη θερμότητα που βρίσκεται κρυμμένη στα πιο ενδόμυχο μέρος μιας ζωής. Αυτή η εσωτερική φλόγα ενίοτε αναζωπυρώνεται και καίει με μεγάλη ένταση. Αυτή θα ξεσπάσει και θα καταβροχθίσει την Émilie.

Η Madame du Châtelet υπήρξε για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα θύμα κακόβουλων κριτικών: άλλοτε επρόκειτο για φανταστικές αφηγήσεις των μυστηριωδών τελετών που ελάμβαναν χώρα στο Cirey, άλλοτε ήσαν τα πικρόχολα σχόλια της Madame Denis,⁶⁶ για τις εκκεντρικές

62. Gaston Bachelard, *Psychanalyse du feu*, Paris, Gallimard, 1938.

63. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XII-XIV.

64. *Dissertation sur la nature du feu*, σ. 129: «ce feu renfermé dans le sein de tous les corps, les vivifie, les ranime, les féconde».

65. *Forces vives*: έτσι αποκαλούσαν στην εποχή της την κινητική ενέργεια.

66. Η Marie-Louise Mignot (1712-1790), γνωστή, μετά τον γάμο της με τον Nicolas-Charles Denis, ως Madame Denis διατηρούσε φιλολογικό σαλόνι και ασχολήθηκε με την επιστολογραφία. Ήταν ανιψιά του Βολταίρου· μετά τον θάνατο του συ-

συνήθειες της *Émilie*, άλλοτε οι επιστολές της *Madame de Graffigny*⁶⁷ για τα στολίδια της, είτε την περιγράφουν να κατασκοπεύει τον Βολταίρο, να τον τρελαίνει με τη μανία της για τη γεωμετρία, να μην τον αφήνει να γράψει στίχους και να μεταμορφώνεται σε μαινάδα του θεάτρου.⁶⁸ Έχουμε πολλές άλλες απαξιωτικές περιγραφές, μάλλον υποκινημένες από κακεντρέχεια, φθόνο ή και έλλειψη κατανόησης του ψυχισμού μιας διανοούμενης που ξεπερνούσε τα επιτρεπτά όρια μιας κατά συνθήκην κοσμιότητας: περιγράφεται ως δεσποτική, αλαζονική, οραματίστρια, εκρηκτική, έχοντας γελοίες μανίες, καταπιέζοντας όσους εξαρτώνται από αυτήν. Αποκορύφωμα για σκληρά σχόλια ήταν η «επαίσχυνη», «γελοία» εγκυμοσύνη που της στοίχισε και τη ζωή της. Μετά το θάνατό της κυκλοφόρησαν στα σαλόνια πολλά καυστικά σχόλια και γράφτηκαν επιγράμματα απίστευτης σκληρότητας.⁶⁹

Για την *Émilie*, η ελευθερία να «φιλοσοφεί» είναι τόσο απαραίτητη όσο και η ελευθερία της συνείδησης. Η αγάπη της για τη μελέτη είναι απεριόριστη: αποτελεί έναν από τους πιο ζωτικούς άξονες της ζωής της. Εάν πιστέψουμε την *Madame de Graffigny*, η κατανομή του χρόνου της προκαλεί κατάπληξη. Κοιμάται μόλις δύο ώρες την ημέρα. Είναι συνεπαρμένη από τον πόθο της μελέτης: δεν τη θεωρεί, όπως ο Κικέρων, συγγραφέας τον οποίο θαυμάζει, το απάνεμο λιμάνι όπου καταφεύγει η ψυχή μετά την καταιγίδα, την έχει κατακυριεύσει: «Αγαπώ τη μελέτη με περισσότερη μανία από ό,τι αγάπησα τον κόσμο, αλλά το κατάλαβα πολύ αργά».⁷⁰

ζύγου της, το 1744, έγινε ερωμένη του και σύντροφός του ως το τέλος της ζωής του. Την άφησε γενική του κληρονόμο.

67. Η *Françoise d'Issembourg du Buisson d'Happoncourt*, σύζυγος *de Graffigny* (1695-1758), συγγραφέας του περίφημου ερωτικού επιστολικού μυθιστορήματος *Επιστολές μιας Περουβιανής* (*Lettres d'une Péruvienne*, 1747) αποτελεί μια από τις σημαντικές γυναικείες προσωπικότητες που σφράγισαν τη λογοτεχνία του 18ου αι. Διάσημη κατά τη διάρκεια της ζωής της, βυθίστηκε στη λήθη από τη Γαλλική Επανάσταση. Μόνο με την έλευση του φεμινιστικού κινήματος της δεκαετίας του 1960 ανακαλύφθηκε εκ νέου και πραγματοποιήθηκαν νέες εκδόσεις των έργων της.

68. *Mme de Graffigny, Vie privée de Voltaire et de Mme du Châtelet*, Παρίσι 1820.

69. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. IX-X.

70. Εξομολογείται σε επιστολή της με χρονολογία 22 Μαρτίου 1741: «J'aime l'étude avec plus de fureur que je n'ai aimé le monde; mais je m'en suis avisée trop tard» βλ. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XXVIII.

Αυτή ήταν στην πραγματικότητα η Émilie: δεν ήταν μια σχολαστική και στεγνή λόγια, όπως την έχουν περιγράψει ορισμένες φορές οι σύγχρονές της, αλλά ενθουσιώδης, γεμάτη πάθος και αντινομίες, στοιχεία που αποτυπώνονται στον Λόγο της. Έχει συνείδηση της ακραίας ευαισθησίας της όταν γράφει, στα 1734: «Είναι κανείς πολύ δυστυχής, όταν οφείλει όλες τις κακοτυχίες του στην ευαισθησία της καρδιάς του, χωρίς όμως την οποία δεν υπάρχει ευχαρίστηση». ⁷¹ Αυτό ακριβώς το παράδοξο θα τονίσει στο δοκίμιό της. Ήδη συμπεραίνει, γεμάτη απογοήτευση: «Αλίμονο! περνά κανείς τη ζωή του σχεδιάζοντας τον τρόπο της ευτυχίας του, σχέδιο που δεν εκτελεί ποτέ». ⁷²

Το μεγάλο πάθος της για τον Βολταίρο δεν της αρκεί. Η απόλυτη ευδαιμονία συντίθεται σε δύο μέρη: στο ερωτικό πάθος που ενσαρκώνει ο φιλόσοφος και στο αίσθημα της φιλίας που εκπροσωπεί ο παλαιός της εραστής, ο Richelieu, ο οποίος θα παραμείνει και μετά το τέλος της σχέσης τους, ο έμπιστός της, ο επιστήθιος και εγκάρδιος φίλος της. Συχνά έχει κανείς την αίσθηση ότι αναζητά να του αρέσει, να τον γοητεύσει. Στην πυκνή *Αλληλογραφία* τους, το θέμα που έρχεται και επανέρχεται είναι το ίδιο: ο Βολταίρος μού είναι απαραίτητος, το ίδιο κι εσείς. Παρόλο που στον Λόγο περιγράφει τη φιλία ⁷³ με έναν τόνο συγκατάβασης, σε σύγκριση με το ερωτικό πάθος, στις επιστολές που ανταλλάσσει με τον Richelieu την εγκωμιάζει ως το «πλέον σοβαρό πράγμα της ζωής της» («la chose la plus sérieuse de [sa] vie»). Το όνειρό της θα ήταν να περάσει τη ζωή της συντροφευμένη από τον Βολταίρο και από το ζεύγος Richelieu. ⁷⁴ Αυτό το ιδανικό πληρότητας της ύπαρξης, που δεν αποκτάται από το ένα και μοναδικό συναίσθημα αλλά από ένα είδος ευελιξίας της καρδιάς, που διακρίνεται με καθαρότητα στον ονειρικό κόσμο της Émilie, αποτελεί μια από τις συναισθηματικές σταθερές του 18ου αι.

Εάν ο Richelieu υπήρξε ο εκλεκτός, ο επίλεκτος φίλος, ένα άλλο πρόσωπο διαδραμάτισε επίσης σημαντικό ρόλο στην κοινή ζωή της

71. *Ο.π.*, σ. XXXI-XXXII: «On est bien malheureux de devoir tous ses malheurs à la sensibilité de son cœur, sans laquelle il n'y a point de plaisir».

72. *Ο.π.*, σ. XXXII: «Hélas! on passe sa vie à faire le projet d'être heureux et on ne l'exécute jamais».

73. Η φιλία θεωρείται από τις πιο σημαντικές αρετές στον αιώνα του Διαφωτισμού.

74. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., Εισαγωγή (Introduction), σ. XLII-XLIII.

Émilie με τον Βολταίρο, υπήρξε η «πυξίδα» τους, η «παρηγοριά» τους, ο «φύλακας άγγελός» τους, και αυτός ήταν ο κόμης d'Argental,⁷⁵ σύμβουλος και αναγκαίος διαμεσολαβητής σε πάρα πολλά θέματα. Του γράφει, στα 1736, η Émilie: «Η ζωή μου, η κατάστασή μου, η υπόληψή μου, η ευτυχία μου, όλα είναι στα χέρια σας».⁷⁶

Την ευτυχισμένη περίοδο που οι δύο φιλόσοφοι εραστής ζουν στο Cirey, οι επιστολές της Émilie στον Richelieu και τους άλλους φίλους διαλαλούν με χίλιους τρόπους την υπέρτατη ευδαιμονία της. Εντοπίζουμε μάλιστα εδώ και ένα άλλο χαρακτηριστικό του αιώνα, που θα φθάσει στην κορύφωση προς το τέλος του: την αγάπη της φύσης και της ζωής σ' αυτήν. Θεωρεί ότι η απομάκρυνση από τις κοσμικότητες και τους πειρασμούς του Παρισιού και οι χαρές της εξοχής επιδρούν ευεργετικά στον έρωτά τους, όπως επιδρούν και στις μελέτες της. Στα 1735 γράφει χαρακτηριστικά στον Richelieu: «Πιστεύω ότι όλοι οι άνθρωποι που αγαπούν με πάθος θα ζούσαν μαζί στην εξοχή, εάν τους ήταν δυνατόν».⁷⁷

Ο επίγειος παράδεισός της ήταν το Cirey: αναγνώσεις, μελέτες, θεατρικές παραστάσεις, φιλοσοφικές συζητήσεις και ερωτικό πάθος.

Ας επανέλθουμε στην ευδαιμονία που μοιράζονται στο Cirey, όπως την περιγράφει σε επιστολή του ο ίδιος ο Βολταίρος:

«Έχουμε εδώ τον μαρκήσιο Αλγκαρόττι,⁷⁸ νεαρής ηλικίας, που γνωρίζει τις γλώσσες και τα ήθη όλων των λαών, που φτιάχνει στίχους όπως ο Αρίοστο, και που ξέρει καλά τον Λοκ και τον Νεύτωνά του· μας διαβάζει διαλόγους που έγραψε για ενδιαφέροντα θέματα της φιλοσοφίας· κι εγώ που σας μιλώ, έκανα ένα μικρό μάθημα μεταφυσικής, γιατί οφείλουμε να έχουμε επίγνωση των ζητημάτων αυτού του κόσμου. Απαγγέλλουμε μερικά άσματα της Ιωάννας της Παρθένου,⁷⁹ ή μιας τραγωδίας δικής μου εμπνεύσεως, ή ένα κεφάλαιο από τον Αιώνα του Λουδοβίκου του ΙΔ'.

75. Ο Charles-Augustin de Ferriol d'Argental (1700-1788) ήταν νομομαθής και διπλωμάτης. Τον έδεσε μακροχρόνια φιλία με τον Βολταίρο.

76. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XLVI: «Ma vie, mon état, ma réputation, mon bonheur, tout est entre vos mains».

77. *Ό.π.*, σ. LIII: «Je crois que tous les gens qui aiment passionnément vivraient à la campagne ensemble, si cela leur était possible».

78. Ο Francesco Algarotti (1712-1764) ήταν βενετσιάνος φιλόσοφος, ποιητής, δοκιμιογράφος και φίλος πολλών λογίων και φιλοσόφων του Διαφωτισμού.

79. *Η Παρθένος της Ορλεάνης (La Pucelle d'Orléans)* είναι ποίημα ηρωικο-κωμικό του Βολταίρου. Αποτελούμενο από 14 άσματα, κυκλοφόρησε στη Γενεύη

Μετά απ' αυτά επιστρέφουμε στον Νεύτωνα και στον Λοκ, όχι χωρίς σαμπάνια και χωρίς εξαιρετικό φαγητό, γιατί είμαστε φιλόσοφοι πολύ φιλήδονοι.»⁸⁰

Συχνά οι κρίσεις που περνά το ζευγάρι διαταράσσουν αυτήν την ήρεμη ευδαιμονία. Η Madame de Graffigny εκφράζει τον σαρκασμό της. Είναι αλήθεια ότι το «άσυλο της ηρεμίας» συχνά τραντάζεται από τους θυμούς της Émilie.

Ωστόσο, και αυτό περιγράφεται με συνταρακτικό τρόπο στον Λόγο της, που περιέχει ειλικρινή αυτοβιογραφικά στοιχεία, όταν η σχέση τους έχει κορεστεί, η Émilie βιώνει τη στέρηση, τη σταδιακή απομάκρυνση του εραστή της, ενώ η πνευματική τους επικοινωνία παραμένει έντονη:

«... υπήρξα ωστόσο ευτυχής για δέκα χρόνια από τον έρωτα εκείνου που είχε υποτάξει την ψυχή μου· και αυτά τα δέκα χρόνια τα περάσαμε οι δυο μας μαζί χωρίς ούτε μια στιγμή αποστροφής ή χαλύνωσης. Όταν η ηλικία, οι ασθένειες, ίσως και λίγο η ευκολία της ερωτικής απόλαυσης μείωσαν το πάθος της πέρασα αρκετό καιρό χωρίς να το αντιληφθώ· αγαπούσα για δύο, περνούσα όλη μου τη ζωή μαζί του, και η καρδιά μου, ανυποψίαστη, απολάμβανε τη χαρά να αγαπά και την ψευδαίσθηση να νομίζει ότι αγαπιέται. Είναι αλήθεια ότι έχασα αυτήν την κατάσταση απόλυτης ευδαιμονίας, και αυτό δεν έγινε χωρίς να μου κοστίσει πολλά δάκρυα. Χρειάζονται τρομερές αναταράξεις για να σπάσουν παρόμοιες αλυσίδες· η πληγή της καρδιάς μου αιμορραγούσε για πολύ καιρό· είχα λόγους να παραπονεθώ, και τα συγχώρησα όλα. Ήμουν αρκετά δίκαιη για να αντιληφθώ ότι δεν υπήρχε ενδεχομένως παρά η καρδιά μου στον κόσμο που παρέμενε αμετάβλητη, στοιχείο που καταργεί τη δύναμη του

στα 1752, είχε αρχίσει όμως να γράφεται στα 1730. Ολοκληρώθηκε το 1760 και περιείχε 21 άσματα.

80. Επιστολή στον Thériot, 3 Νοεμ. 1735, Besternan, D935 (από τη δημοσιευμένη *Αλληλογραφία (Correspondance)* του Βολταίρου από τον Th. Besterman): «Nous avons ici le marquis Algarotti, jeune homme qui sait les langues et les mœurs de tous les pays, qui fait des vers comme l'Arioste, et qui sait son Locke et son Newton; il nous lit des dialogues qu'il a faits sur des parties intéressantes de la philosophie; moi aussi qui vous parle, j'ai fait aussi mon petit cours de métaphysique, car il faut bien se rendre compte à soi-même des choses de ce monde. Nous lisons quelques chants de Jeanne la Pucelle, ou une tragédie de ma façon, ou un chapitre du *Siècle de Louis XIV*. De là, nous revenons à Newton et à Locke, nous sans vin de Champagne, et sans excellente chère, car nous sommes des philosophes très voluptueux [...]». Πβ. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. LVI.

χρόνου· και εάν η ηλικία και οι ασθένειες δεν είχαν ολοκληρωτικά σβήσει τις επιθυμίες, ίσως να υπήρχαν ακόμη για μένα, και ο έρωτας να μου τον ξανάφερνε· πώς, εντέλει, η καρδιά του, ανίκανη να νιώσει έρωτα, μ' αγαπούσε με την πιο τρυφερή φιλία, και θα μου αφιέρωνε τη ζωή του. Η βεβαιότητα της έλλειψης δυνατότητας επιστροφής της επιθυμίας του και του πάθους του, αν και γνωρίζοντας καλά πώς δεν είναι σύμφωνο με τη φύση, οδήγησε ανεπαίσθητα την καρδιά μου στο γαλήνιο αίσθημα της φιλίας· και αυτό το συναίσθημα, ενωμένο με το πάθος της μελέτης, με έκανε αρκετά ευτυχισμένη.»⁸¹

Από τη δική του πλευρά, ο Βολταίρος, σε επιστολή του προς την Madame Denis, ομολογεί ότι εδώ και πολύ καιρό δεν την επιθυμούσε πλέον ερωτικά, «δεν την έβλεπε ως γυναίκα».⁸² Το πάθος παραχωρεί σιγά σιγά τη θέση του σε ένα άλλο συναίσθημα, τη φιλία. Εάν στην περίπτωση του Richelieu, η Émilie απολαμβάνει τα προνόμιά της, στην περίπτωση του Βολταίρου περιγράφει τη μετάβαση από τον φλογερό έρωτα στην ειρηνική φιλία εν πολλοίς σαν ήττα, σαν συνθηκολόγηση. Αν και φαινομενικά αυτή η μεταμόρφωση μοιάζει να οδηγεί σε μια εσωτερική ισορροπία, σε ένα είδος σωφροσύνης, οι αισθήσεις και η ευαισθησία της επαναστατούν. Πώς είναι αλήθεια δυνατόν μια «τρυφερή ψυχή» να αρκε-

81. *Ο.π.*, σ. 31-33: «[...] mais j'ai été heureuse pendant dix ans par l'amour de celui qui avait subjugué mon âme; et ces dix ans, je les ai passés tête-à-tête avec lui sans aucun moment de dégoût, ni de langueur. Quand l'âge, les maladies, peut-être aussi la facilité de la jouissance ont diminué son goût, j'ai été longtemps sans m'en apercevoir; j'aimais pour deux, je passais ma vie entière avec lui, et mon cœur exempt de soupçon, jouissait du plaisir d'aimer et de l'illusion de se croire aimé. Il est vrai que j'ai perdu cet état si heureux, et que ce n'a pas été sans qu'il m'en ait coûté bien des larmes. Il faut de terribles secousses pour briser de telles chaînes: la plaie de mon cœur a saigné longtemps; j'ai eu lieu de me plaindre, et j'ai tout pardonné. J'ai été assez juste pour sentir qu'il n'y avait peut-être au monde que mon cœur qui eût cette immutabilité qui anéantit le pouvoir des temps; que si l'âge et les maladies n'avaient pas entièrement éteint les plaisirs, ils auraient peut-être encore été pour moi, et que l'amour me l'aurait ramené; enfin, que son cœur, incapable d'amour, m'aimait de l'amitié la plus tendre, et m'aurait consacré ma vie. La certitude de l'impossibilité du retour de son goût et de sa passion, que je sais bien qui n'est pas dans la nature, a amené insensiblement mon cœur au sentiment paisible de l'amitié; et ce sentiment, joint à la passion de l'étude, me rendait assez heureuse».

82. Η επιστολή χρονολογείται 10 Σεπτεμβρίου 1749, δηλαδή την ημέρα θανάτου της μαρκησίας· βλ. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. LXI.

στεί σε ένα συναίσθημα τόσο ειρηνικό και τόσο αδύναμο όπως είναι αυτό της φιλίας;⁸³

Όταν τον Φεβρουάριο του 1748, το ζευγάρι των φιλοσόφων επισκέπτονται τη γοητευτική, μπαρόκ αυλή του Stanislas 1er στη Lunéville της Λωρραίνης,⁸⁴ η Émilie θα βιώσει το τελευταίο της πάθος στο πρόσωπο του Saint-Lambert, ενός μέτριου ποιητή –παρ’ όλη την εκτίμηση που έχαιρε από τον Βολταίρο– ωραιοπαθούς και επιπόλαιου, εραστή ήδη της επίσημης ευνοούμενης του Stanislas, μαρκησίας de Boufflers.⁸⁵ Πλησίασε την Émilie από ματαιοδοξία και προκειμένου να κάνει την ερωμένη του να ζηλέψει. Σε ώριμη ηλικία, η μαρκησία du Châtelet γίνεται το «αφελές» θύμα του. Αυτό το τελευταίο ερωτικό της πάθος υπήρξε απολύτως καταστροφικό και την οδήγησε στον πρόωρο θάνατο με την ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη της. Η αρμονική ισορροπία που έζησε με τον Βολταίρο, η ικανοποίηση του πνεύματος, των αισθήσεων και των κοινωνικών απολαύσεων, στην περίπτωση του Saint-Lambert αποδομείται εντελώς. Η Émilie, όπως αποκαλύπτεται μέσα από τις επιστολές της, βιώνει ένα φρενήρες πάθος, έναν ερωτικό παροξυσμό. Οδηγείται σε μια απόλυτη αλλοτρίωση της προσωπικότητάς της, σε μια αποξένωση του εαυτού της, όλα όσα –πόσο ειρωνικά ηχεί αυτό– οι στοχασμοί της για την ευδαιμονία είχαν στόχο να αποτρέψουν.

Φράσεις όπως: «Μου είναι αδύνατον να υπάρξω χωρίς εσάς»,⁸⁶ «Ο Νιούτον δεν μου είναι τίποτα πια»,⁸⁷ «Η ευτυχία να ζω μαζί σας είναι η μόνη που επιθυμεί η καρδιά μου»,⁸⁸ και άλλες παρόμοιες επαναλαμβάνονται διαρκώς στις επιστολές της. Για να εκφράσει τον απόλυτο, τον ιερό χαρακτήρα του έρωτά της, η Mme du Châtelet δανείζεται εκφράσεις

83. *Ο.π.*, σ. LXII.

84. Ο Stanislas Leszczynski ou Leczinski (1677-1766), πολωνός αριστοκράτης, υπήρξε βασιλιάς της Πολωνίας (1704-1709) ως Stanislas 1er την περίοδο 1733 με 1736, και δούκας της Λωρραίνης από το 1727 ως τον θάνατό του, το 1766, στη Lunéville.

85. Η Marie-Françoise-Catherine de Beauvau-Craon, marquise de Boufflers (1711-1786), γνωστή ως Madame de Boufflers, ήταν γαλλίδα αριστοκράτισσα, επίσημη ερωμένη του βασιλέα Stanislas 1er και μητέρα του ποιητή Stanislas de Boufflers.

86. «Il m’est impossible d’exister sans vous».

87. «Newton ne m’est plus rien».

88. «Le bonheur de vivre avec vous est le seul que mon cœur puisse connaître».

από τις Γραφές, όπως: «Το βασίλειό μου του Σιρέ δεν είναι αυτού του κόσμου».⁸⁹ Ένα λάιτ-μοτίφ έρχεται κι επανέρχεται συνεχώς: έχει αποφασίσει να περάσει ολόκληρη τη ζωή της με τον εραστή της και να ξεχάσει όλα τα άλλα. Ενώ η σχέση της με τον Βολταίρο δεν ήταν ασύμβατη, όπως είδαμε, με ένα είδος κοινωνικής συναναστροφής, ο νέος της έρωτας την οδηγεί στην επιθυμία αποκλεισμού από τον υπόλοιπο κόσμο.⁹⁰

Οδηγούμενη στην πιο παράλογη υπέρβαση, γνωρίζει εντούτοις καλά πως έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τη «φιλοσοφία» της, πως έχει προδώσει το ηθικό αξίωμα της ανάπαυσης (*repos*), το πολυτιμότερο στοιχείο του στοχασμού της, μα ούτε είναι πλέον σε θέση να εφαρμόσει τους κανόνες της στρατηγικής που εκθέτει στον Λόγο της, ώστε, προστατεύοντας την ευδαιμονία της, να μην εξαρτηθεί απολύτως από έναν εραστή. Ανακαλεί, ωστόσο, μερικές φορές τις οδούς σωτηρίας της, τους διαύλους διαφυγής: την αγάπη της για τη μελέτη και τη φιλοσοφία. Κατορθώνει, σπανιότερα, να αντιπαραβάλει στις ψευδαισθήσεις της την αληθινή και πικρή εμπειρία που εκθέτει στο δοκίμιό της: όταν ο ένας από τους δύο συντρόφους παύει να αγαπά, είναι μάταιο να επιχειρούμε να ξαναζωντανέψουμε το σβησμένο πάθος. Γνωρίζει επίσης καλά και το έχει αποδώσει με τον πιο συγκινητικό τρόπο στον Λόγο της ότι δεν υπάρχουν καρδιές αληθινά πιστές· ένας μεγάλος έρωτας γεννιέται μια φορά σε έναν αιώνα: «Μια καρδιά ικανή να νιώσει έναν τέτοιο έρωτα, μια ψυχή τόσο τρυφερή και τόσο σταθερή μοιάζει να έχει εξαντλήσει τις δυνάμεις της θεότητας· γεννιέται μια κάθε αιώνα· φαίνεται ωσάν η δημιουργία δυο να είναι υπεράνω των δυνάμεών της».⁹¹

Μέσα σε αυτή τη δίνη του πάθους της για τον Saint-Lambert, η Émilie κατορθώνει να ξαναγυρίσει στο συγγραφικό της έργο και, κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης της, γεμάτη κακά προαισθήματα για τη ζωή της, να ολοκληρώσει τις νευτώνειες *Αρχές* (*Principia*),⁹² ιδιαιτέρως κοπιώδες εγχείρημα που θα της χαρίσει ωστόσο την υστεροφημία.

89. «Mon royaume de Cirey n'est pas de ce monde».

90. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. LXIV-LXV.

91. Ό.π., σ. 29: «Un cœur capable d'un tel amour, une âme si tendre et si ferme paraît avoir épuisé le pouvoir de la divinité; il en naît une en un siècle; il semble que d'en produire deux soit au dessus de ses forces».

92. *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (Μαθηματικές Αρχές της Φυσικής Φιλοσοφίας).

Η μαρκτησία du Châtelet γνώρισε, μέσα από τους δύο διαδοχικούς της έρωτες, την πληρότητα της ευδαιμονίας και το καταστροφικό πάθος. Ο Λόγος περί ευδαιμονίας βρίσκεται ακριβώς στο μεταίχμιο των δύο εμπειριών.

III. Οι φιλοσοφικές απηχήσεις του αιώνα στον Λόγο περί ευδαιμονίας

«Ένα από τα μεγάλα μυστικά της ευδαιμονίας είναι να μετριάσει κανείς τις επιθυμίες του και να αγαπήσει τα πράγματα που κατέχει.»⁹³

Από τα πολυπληθή δοκίμια για την κατάκτηση της ευδαιμονίας που κατακλύζουν τον 18ο αι. ήδη από τις απαρχές του, κανένα δεν κατοπτρίζει σε τόσο μεγάλο βαθμό τη συνένωση του φιλοσοφικού ηθικού στοχασμού και των προσωπικών εμπειριών και ψευδαισθήσεων του συγγραφέα του. Το κείμενο της Madame du Châtelet είναι εντελώς ξεχωριστό για την ειλικρίνειά του, τα αυτοβιογραφικά στοιχεία που περιέχει: μιλά, σκανδαλίζοντας, για το «στομάχι» της, για τις δίαιτες στις οποίες υποβάλλει τον εαυτό της:

«Έχω μια πολύ καλή ιδιοσυγκρασία: όμως δεν είμαι καθόλου εύρωστη, και υπάρχουν ασφαλώς πράγματα που καταστρέφουν την υγεία μου. Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το κρασί, και όλα τα ηδύποτα: τα απαγόρευσα στον εαυτό μου από τα νεανικά μου χρόνια, έχω φλογερή ιδιοσυγκρασία, περνώ όλο μου το πρωινό πίνοντας ασταμάτητα υγρά: παρασύρομαι, εν τέλει, πολύ συχνά από τη λαιμαργία, που μου χάρισε ο Θεός, και διορθώνω αυτές τις υπερβάσεις με αυστηρές δίαιτες στις οποίες υποβάλλω τον εαυτό μου μόλις νιώσω την παραμικρή ενόχληση, τακτική που σταθερά απέτρεψε τις ασθένειες.»⁹⁴

93. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. 23: «Un des grands secrets du bonheur est de modérer ses désirs et d'aimer les choses qu'on possède».

94. *Ό.π.*, σ. 8-10: «J'ai un très bon tempérament; mais je ne suis point robuste, et il y a des choses qui sûrement détruiraient ma santé. Tel est le vin par exemple, et toutes les liqueurs; je me les suis interdits dès ma première jeunesse, j'ai un tempérament de feu, je passe toute ma matinée à me noyer de liquides; enfin, je me livre trop souvent à la gourmandise dont Dieu m'a douée, et je répare ces excès par des diètes rigoureuses que je m'impose à la première incommodité que je sens, et qui m'ont toujours évité des maladies».

Ἡ για το πάθος της χαρτοπαιξίας που τη διακατέχει:

«Ἡ ψυχὴ μας επιθυμεί να συνταράσσεται ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ἢ ἀπὸ τὸν φόβο. Δὲν εἶναι εὐτυχισμένη παρὰ με πράγματα που τὴν κάνουν να αισθανθεῖ ὅτι ὑπάρχει. Ἐπομένως ἡ χαρτοπαιξία μᾶς θέτει ἀδιάκοπα σε ἕναν ἀγῶνα με τὰ δύο αὐτὰ πάθη, και κρατᾶ, συνεπῶς, τὴν ψυχὴ μας σε μια συναισθηματικὴ φόρτιση ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μια ἀπὸ τις μεγάλες ἀρχές τῆς εὐτυχίας που ἐδρεύουν μέσα μας. Ἡ ευχαρίστηση που μου παρείχε ἡ χαρτοπαιξία με παρηγόρησε πολλές φορές για τὸ ὅτι δὲν ἤμουν πλούσια»,⁹⁵

με ἀποκορφῶμα τις ἐξομολογήσεις του ἀλλοτινοῦ πάθους που ἐζήσε με τὸν Βολταίρο. Ἐμφανῶς σε ἀρκετὰ του σημεία, ἀλλὰ και συνολικά, εἶναι κατὰ βᾶθος ἡ κατὰθεση μιας παλλόμενης ψυχῆς που νομίζει ὅτι ἦρθε ἡ ὥρα τῆς σωφροσύνης, ἡ ὥρα του φιλοσοφικοῦ ἀπολογισμοῦ και ἡ ἀποτύπωση ἐκείνων τῶν κανόνων που ὀδηγοῦν στὴν εὐδαιμονία. Τέλος, τὸ κείμενο αὐτὸ διαπνέεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία για ἀναγνώριση και διεκδίκηση τῶν γυναικείων δικαιωμάτων: τὴν ἐκπαίδευση και τὴν πνευματικὴ ἀναγνώριση. Ἡ εὐαισθησία και οἱ ψευδαισθήσεις τῆς μακρησίας που πλημμυρίζουν τὸ δοκίμιό τῆς ἀποτελοῦν, κατὰ κάποιον τρόπο, μια κατὰθεση του φύλου τῆς και τῆ διάθεση υπεράσπισής του. Πρόκειται, βέβαια, για πνευματικὲς κατακτήσεις και ὄχι κοινωνικὲς ἀλλὰ ἡ ἴδια ἔχει τονίσει ὅτι ἀπευθύνεται στὴ δική τῆς κοινωνικὴ τάξη, στὸν κόσμον τῆς ἀριστοκρατίας (*gens du monde*).

Σύμφωνα με ἐνδοκειμενικὲς ἐνδείξεις, ὁ Λόγος ἔχει ὡς *terminus ante quem* τὸν Μάιο του 1746 –με γνώμονα τὴν ἀναφορὰ τῶν δύο στίχων ἀπὸ τὴν τραγωδία του Βολταίρου *Σεμίραμις*–,⁹⁶ και *terminus post quem* τὸ διάστημα πρὶν ἀπὸ τὸν Οκτώβριο με Νοέμβριο του 1747.⁹⁷ Κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸ κείμενο αὐτὸ εἶναι γραμμένο στο μεταίχμιον του τέλους

95. Ὁ.π., σ. 26: «Notre âme veut être remuée par l'espérance ou la crainte; Elle n'est heureuse que par les choses qui lui font sentir son existence. Or, le jeu nous met perpétuellement aux prises avec ces deux passions, et tient, par conséquent, notre âme dans une émotion qui est un des grands principes du bonheur qui soient en nous. Le plaisir que m'a fait le jeu, a servi souvent à me consoler de ne pas être riche».

96. Ἡ τραγωδία παραστάθηκε για πρώτη φορά στις 29 Αυγούστου 1748. Ἡ πρώτη τῆς μορφή ολοκληρώθηκε τὸν Μάιο του 1746 και ἡ δευτέρα πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔτους.

97. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ὁ.π., σ. LXXXVII-LXXXVIII.

της σχέσης της με τον Βολταίρο και της έναρξης της ερωτικής της περιπέτειας με τον Saint-Lambert.

Έχει επισημανθεί πολλές φορές ότι ο *Λόγος περί ευδαιμονίας* ή *Στοχασμοί περί ευδαιμονίας* –παράλληλοι τίτλοι που έχουν δοθεί στις διαδοχικές εκδόσεις του κειμένου αλλά και στους τίτλους των χειρογράφων που κυκλοφόρησαν μετά τον θάνατο της μαρκησίας– είναι ένα κείμενο που απεικονίζει τη δική της βιωμένη εμπειρία. Όχι μόνον επειδή συντίθεται από αξιώματα που εκπηγάζουν από τις προσωπικές της εμπειρίες, αλλά και γιατί διατυπώνεται σ' αυτό ο ιδεώδης, ιδανικός βίος που ισχύει μόνον για εκείνους των οποίων οι μείζονες κλίσεις συμπίπτουν με τις δικές της: η ανάγκη να την αγαπούν και το πάθος της για τη μελέτη. Όπως θίξαμε, η Émilie εισάγει στο δοκίμιό της, με τον πιο ευθύ τρόπο, προσωπικές εκμυστηρεύσεις που αφορούν στον εαυτό της, στον τρόπο διατροφής της, στο όραμά της για την επιστήμη και τη «δόξα», την υστεροφημία της, στη σκιαγράφηση της κορύφωσης, το τέλος του μεγάλου ερωτικού πάθους που τη συνέδεσε με τον Βολταίρο και των προσωπικών της αισθημάτων, που περνούν διαδοχικά από την αληθινή ευτυχία στην αυταπάτη, από την αυταπάτη στην απογοήτευση για να την οδηγήσουν, στο τέλος της πικρής αυτής διαδρομής, στην αναγκαστική σωφροσύνη. Όλα αυτά συνθέτουν ένα πολύ προσωπικό βίωμα και αιτιολογούν την άποψη του Diderot αναφορικά με τα συγγράμματα περί ευδαιμονίας, ότι δηλαδή αυτά δεν αποτελούν παρά την προσωπική ιστορία εκείνων που την έζησαν.⁹⁸ Με τη μεγάλη διαφορά ότι οι εξομολογήσεις της Émilie είναι σε πρώτο πρόσωπο και με έντονο αποκαλυπτικό ύφος.

Το εγχείρημα της Madame du Châtelet εγγράφεται σε μια παράδοση ηθικού στοχασμού του πρώτου μισού του 18ου αι., που έχει τις ρίζες του στον 17ο, αυτήν του νεο-επικουρισμού. Πρόκειται για την ηθική των ανθρώπων της καλής κοινωνίας, των ελευθεριαζόντων πνευμάτων (*libertins*), εκείνων των στοχαστών που έχουν πάρει τις αποστάσεις τους από την επίσημη χριστιανική ηθική: συνοπτικά, πρόκειται για τη φιλοσοφία των «έντιμων ατόμων» (*honnêtes gens*).⁹⁹ Πράγματι, δεν υπάρχει στο κείμενο της ίχνος χριστιανικής θρησκευτικότητας. Η έννοια της «αρετής» σκιαγραφείται μέσα από την επικούρεια οπτική της *ανάπαυσης* (*repos*), ζήτημα που αναλύθηκε στο πρώτο τμήμα της μελέτης.

98. Ο.π., σ. LXXIV-LXXXIV.

99. Ο.π., σ. LXXXV.

Ως είδος, δεν εντάσσεται στη φιλοσοφική μάχη, δεν είναι δηλαδή ένα πολεμικό κείμενο βολταιρικού τύπου, καθώς δεν επιδιώκει να ανατρέψει τις υπάρχουσες αξίες και την καθεστηκυία τάξη. Υιοθετεί μια μετριοπαθή τακτική: ο καθένας μπορεί να ευτυχήσει στην (κοινωνική) κατάσταση στην οποία βρίσκεται, την οποία δεν πρέπει να επιθυμεί να διαταράξει:

«[...] πιστεύω ότι ένα από τα πράγματα που συμβάλλουν περισσότερο στην ευδαιμονία, είναι να μένει κανείς ικανοποιημένος από την κατάστασή του, και να συλλογίζεται μάλλον πως θα τον οδηγήσει στην ευδαιμονία παρά να επιδιώκει να την αλλάξει.»¹⁰⁰

Ενώ ο στοχασμός της *Émilie* ενστερνίζεται τη «φυσική ηθική», ο *Λόγος* της δεν είναι μαχητικά ανατρεπτικός. Ας μην ξεχνάμε ότι η μοναδική της αναφορά σε ένα από τα πλέον σημαντικά προτάγματα των φιλοσόφων του Διαφωτισμού, εννοώ τη μάχη κατά της δεισιδαιμονίας και των προκαταλήψεων, που τοποθετείται στο επίκεντρο της πολεμικής του Βολταίρου, στο δεύτερο μισό του αιώνα, θίγεται με συντομία.

Ενδεχομένως, και αυτό αιτιολογείται χρονολογικά, ο στοχασμός της *Émilie* εντάσσεται περισσότερο οργανικά στον «κοσμικό» επικουρισμό του 18ου αι. παρά στην ηθική των «φιλοσόφων» του Διαφωτισμού, που θα βρει την πλήρη της έκφραση στο δεύτερο μισό του αιώνα.

Είναι δυνατόν να ανιχνευθούν και άλλες φιλοσοφικές αποχρώσεις, συμβατές με τις αναγνώσεις της, τις επιδράσεις που δέχτηκε και το πνεύμα της εποχής της. Κοντά στην επικούρεια ευφορία, προστίθεται η στωική ακαμψία, άλλοτε συγκινητική, άλλοτε εξαναγκαστική, κυριευμένη από την απόλυτη παραίτηση, μόλις γίνει λόγος για το σπάνιο αυτό αγαθό που δίνει στη ζωή, σύμφωνα με τον *Λόγο*, όλη της την αξία, σε πείσμα κάθε σύνεσης: τον έρωτα.¹⁰¹

Αναμφίβολα ο στοχασμός της *Mme du Châtelet* ανήκει σε εκείνο το ρεύμα που θα μπορούσε να ονομαστεί ορθολογικός επικουρισμός. Όταν, ωστόσο, θεωρώντας τον έρωτα απόλυτο αγαθό, διακηρύσσει ότι ένα τέταρτο της ώρας μιας παρόμοιας ευτυχίας αρκεί για να προσδώσει νόημα σε ολόκληρη την ύπαρξή μας –«και να είμαστε απολύτως βέβαιοι ότι ο

100. *Ο.π.*, 7: «[...] je crois qu'une des choses qui contribuent le plus au bonheur, c'est de se contenter de son état, et de songer plutôt à le rendre heureux qu'à en changer».

101. *Ο.π.*, σ. LXXXVII.

μακρός βίος του Νέστορα δεν αξίζει τίποτε μπροστά σε ένα τέταρτο της ώρας μιας παρόμοιας απόλαυσης»—,¹⁰² εξανεμίζονται άραγε οι θεμελιώδεις αρχές της ποικιλίας και της μετριοπάθειας των ευχαριστήσεων, η αρμονική ένωση της απόλαυσης και της λογικής που αρκούν από μόνες τους για να εξορίσουν το πάθος; Θα μπορούσαμε να καταλήξουμε ότι ο *Λόγος περί ευδαιμονίας* αποτελεί ένα παράδοξο ιστορικό και φιλοσοφικό κείμενο: είναι ένα επικούρειο δοκίμιο που περιέχει την απολογία των παθών, ενώ ο θεμέλιος λίθος της επικούρειας φιλοσοφίας συνίσταται ακριβώς στον αποκλεισμό των παθών και στην προστασία του ατόμου από αυτά.¹⁰³

Μα πάνω απ' όλα η Émilie τονίζει επανειλημμένως στο κείμενό της ότι είναι μια «ευαίσθητη ψυχή» (*âme sensible*): σ' αυτήν τη συνεχή επίκληση και στην εκ βαθέων εξομολόγησή της ενυπάρχει το ρεύμα ευαισθησίας που κατακυριεύει τον 18ο αι.

Ο ηθικός της στοχασμός τροφοδοτείται ασφαλώς από την προσεγγιζόμενη παιδεία που έλαβε και τις αναγνώσεις της που κινούνται σε ένα ευρύ φάσμα συγγραφέων και σε τρεις τουλάχιστον γραμματείες: λατινική, αγγλική και γαλλική. Είδαμε ότι αναφέρεται στον Κικέρωνα, τον οποίο γνωρίζει σε βάθος, δεν συντάσσεται όμως μαζί του στο συγκεκριμένο θέμα, αφού η Émilie δεν θεωρεί, όπως εκείνος, τη μελέτη καταφύγιο της ψυχής και απάνεμο λιμάνι αλλά μια στάση ζωής και ένα από τα κυρίαρχα πάθη της.¹⁰⁴

Ο άλλος μεγάλος κλασικός στον οποίο αναφέρεται είναι ο Montaigne,¹⁰⁵ που αποτελεί γι' αυτήν πηγή προβληματισμού. Αντιτίθεται, ωστόσο, στην περιφνημη θέση που εκφράζει ο φιλόσοφος στο πρώτο Βιβλίο των *Δοκιμίων* του, ότι η άσκηση της φιλοσοφικής σκέψης σε προετοιμάζει για τον θάνατο.¹⁰⁶ Η ίδια θεωρεί ότι είναι αδύνατον να συμφιλι-

102. *Ο.π.*, σ. 28: «[...] et être bien sûr que les années de Nestor ne sont rien au prix d'un quart-d'heure d'une telle jouissance».

103. *Ο.π.*, σ. LXXXVIII.

104. *Ο.π.*, σ. LXXXIX.

105. Ο Michel de Montaigne (1533-1592) είναι από τους πιο σημαντικούς φιλοσόφους της Γαλλικής Αναγέννησης. Έκανε δημοφιλές το είδος του δοκιμίου ως λογοτεχνικό είδος και άσκησε σημαντική επίδραση σε πολλούς μεταγενέστερους στοχαστές.

106. Montaigne, *Essais*, Livre 1er, chap. XX: «Que philosopher, c'est apprendre à mourir».

ωθείς με τη θλιβερή ιδέα του θανάτου και πρέπει να την αποδιώχνεις. Η θέση αυτή συμφωνεί με την άποψη του Montaigne που εκφράζει στο τρίτο Βιβλίο των *Δοκιμίων* ότι πρέπει να απομακρύνουμε τη σκέψη μας από τα δυσάρεστα πράγματα και να την οδηγούμε στα ευχάριστα.¹⁰⁷ Σύγκλιση με τις ιδέες του Επίκουρου, τις ίδιες που εκφράζει και η Émilie στις «κατευθυντήριες λεπτομέρειες» (*adresses de détail*). Από τον Κικέρωνα στον Montaigne, επικρατεί στο βάθος η ίδια κατευθυντήρια γραμμή, που βασίζεται στον μετριοπαθή σκεπτικισμό και τον αποφασιστικό εμπειρισμό, επιλέγοντας με εκλεκτικό τρόπο τα θεωρητικά της δάνεια και τις πηγές της. Σ' αυτό το πλαίσιο αναφοράς, η Madame du Châtelet μπορεί να θεωρηθεί κλασική, καθώς ακολουθεί την παράδοση της ευρωπαϊκής σκέψης.

Η Émilie γνωρίζει σε βάθος τους σύγχρονους άγγλους στοχαστές. Επηρεάζεται σε θέματα μεταφυσικής από τον Locke,¹⁰⁸ τον Νεύτωνα και τον Clarke.¹⁰⁹ Έχει μεταφράσει τον *Μύθο των Μελισσών* του Mandeville,¹¹⁰ τον οποίο θεωρεί ως τον άγγλο Montaigne, έναν Montaigne μάλιστα πιο μεθοδικό· εκτιμά ότι το βιβλίο του είναι το καλύτερο βιβλίο ηθικής που γνωρίζει.¹¹¹

Έχει διαβάσει επίσης Pope¹¹² και οφείλει αρκετά στο περίφημο *Δοκίμιό του για τον άνθρωπο* (*An essay on man*). Μάλιστα τον μελετά, το 1735, σύμφωνα με μαρτυρία του Βολταίρου ο οποίος γράφει:

«Δεν υπάρχει στον αιώνα μας κάτι πιο θαυμαστό από αυτήν [την Εμιλί]. Διαβάζει Βιργίλιο, Ποπ και την άλγεβρα, όπως διαβάζουμε ένα μυθιστό-

107. Montaigne, *Essais*, Livre III, chap. IV, «De la diversion»: *Mme du Châtelet*, *Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XC.

108. Ο John Locke (1632-1704), άγγλος φιλόσοφος και ιατρός, θεωρείται ένας από τους πλέον σημαντικούς στοχαστές του Διαφωτισμού και είναι ευρύτερα γνωστός ως ο πατέρας του κλασικού φιλελευθερισμού.

109. Ο Samuel Clarke (1675-1729) ήταν άγγλος ιερέας και φιλόσοφος· στο έργο του προσπάθησε να συμφιλιώσει τη λογική με τη θρησκεία.

110. Ο Bernard Mandeville ή Bernard de Mandeville (1670-1733), άγγλος φιλόσοφος ολλανδικής καταγωγής, αστρονόμος και σατιρικός συγγραφέας. Το γνωστό του έργο *The Fable of the Bees: or, Private Vices, Publick Benefits* αποτελεί έναν αλληγορικό πολιτικό μύθο.

111. *Mme du Châtelet*, *Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XCI.

112. Ο Alexander Pope (1688-1744) θεωρείται ένας από τους μεγαλύτερους άγγλους ποιητές και ο πιο σημαντικός του αρχόμενου 18ου αι.

ρημα. Δεν επανέρχομαι στην ευκολία με την οποία διαβάζει τα δοκίμια του Ποπ *περί ανθρώπου*. Πρόκειται για ένα έργο που δυσκολεύει ενίοτε και τους άγγλους αναγνώστες.»¹¹³

Και την επόμενη χρονιά, το 1736, υπάρχουν αναφορές του Βολταίρου και της Émilie στον Pope, στην τέταρτη μάλιστα Επιστολή *περί ευδαιμονίας* και τη γαλλική μετάφραση που μόλις κυκλοφόρησε. Γράφει σχετικά η Émilie στον Algarotti:

«Όσο περισσότερο ξαναδιαβάζω αυτό το έργο του Ποπ, τόσο νιώθω μεγαλύτερη ευχαρίστηση.»¹¹⁴

Ο Pope συνοψίζει σε δύο στίχους και τρεις λέξεις την ιδέα της ευδαιμονίας: *health, peace and competence* (υγεία, ειρήνη και ανάπαυση [της ψυχής]). Ο Βολταίρος βρίσκει την απαρίθμηση ανεπαρκή· γράφει ένα οκτάστιχο στο οποίο συμπληρώνει τον *έρωτα*. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο, η Madame du Châtelet διορθώνει τον Pope στον *Λόγο* της, ολοκληρώνοντας την αναφορά του στις βασικές έννοιες της ευδαιμονίας. Συνομιλεί δημιουργικά και σε πολλά άλλα σημεία του κειμένου της με τον άγγλο ποιητή: δεν υφίσταται διάκριση ανάμεσα στην προσμονή της ευτυχίας και στην ηθική υποχρέωση, υπάρχει ισορροπία ανάμεσα στον ορθό λόγο και στην αυτοεκτίμηση, η εσωτερική ευδαιμονία εμφανίζεται ως μια αρμονική συμφιλίωση της κίνησης και της ανάπαυσης (της ψυχής), ενώ η δυστυχία σημαίνει τη *δυσδικότητα*, τον *διχασμό*, το *πάθος* που συντρίβει. Η Madame du Châtelet δεν έχει ωστόσο υιοθετήσει από τον Pope τη θεωρία του για το «κυρίαρχο πάθος», εκτός εάν θεωρήσουμε την κλίση της για τη μελέτη ως το «κυρίαρχο πάθος» της.¹¹⁵

Ας σταθούμε σε μία ακόμη εκλεκτική σχέση με τον αγγλικό στοχασμό, την αναφορά της στον λιμπερτίνο λόρδο Rochester,¹¹⁶ του οποίου το

113. Voltaire, *Correspondance*, éd. Besterman, IV, σ. 120, επιστολή στον Thiériot: «Il n'y a rien dans ce siècle de si admirable qu'elle. Elle lit Virgile, Pope et l'algebre comme on lit un roman. Je ne reviens pas de la facilité avec laquelle elle lit les essais de Pope *on man*. C'est un ouvrage qui donne parfois de la peine aux lecteurs anglais».

114. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XCII: «Plus je relis cet ouvrage de Pope et plus j'en suis contente».

115. *Ό.π.*, σ. XCIV.

116. Πρόκειται για τον λόρδο John Wilmot, 2nd Earl of Rochester (1647-1680), σατιρικό ποιητή, λιβελλογράφο, στον οποίο οφείλουμε και το πρώτο πορνο-

έργο, αρκετά δηκτικό ως προς το ύφος, διακατέχεται από έναν συμβατικό σκεπτικισμό· αναδεικνύει, ωστόσο, τον έρωτα με ιδιαίτερη ένταση και τον υμνεί ως τη μοναδική ευτυχία που καθιστά ανεκτή την ανθρώπινη υπόσταση. Σχολιάζει στον *Λόγο* της: «Ο λόρδος Ρότσεστερ έχει μεγάλο δίκιο να γράφει ότι οι θεοί έβαλαν αυτή την ουράνια σταγόνα στο δισκοπότηρο της ζωής για να μας δώσουν το θάρρος να την υπομείνουμε...».¹¹⁷

Ανάμεσα στις πιθανές γαλλικές πηγές της Madame du Châtelet, οφείλουμε να εντάξουμε και την έμμετρη *Ομιλία περί ανθρώπου* του Βολταίρου,¹¹⁸ που έχει επηρεαστεί από τον Ροπε. Το δικό της κείμενο δεν εναρμονίζεται σε όλες του τις πτυχές με τον Βολταίρο, βρίσκουμε όμως ομοιότητες των «στοχασμών» της με την τέταρτη ομιλία, που αναφέρεται στη *μετριοπάθεια* (*modération*), η οποία, σύμφωνα με τον Βολταίρο, πρέπει να ασκεί έλεγχο σε τρία πεδία: στην πνευματική περιέργεια, στη φιλοδοξία και στις *ευχαριστήσεις* (*plaisirs*). Με άλλα λόγια για να κατακτήσουμε την ευδαιμονία, οφείλουμε να αντισταθούμε στον μεταφυσικό πειρασμό, στην κοσμική ζωή («στη ζωή της αυλής») και στην ακολασία. Σημειωτέον ότι η ομιλία ολοκληρώνεται με την εξύμνηση της φιλίας, του μοναδικού ψυχικού αισθήματος, όπου η υπερβολή είναι επιτρεπτή.¹¹⁹

Σε ωφέλιμους συσχετισμούς και πιθανές επιδράσεις μπορούμε να οδηγηθούμε ανατρέχοντας σε *Επιστολές* που έχει γράψει ο Helvétius – προστατευόμενος και φίλος του Βολταίρου την περίοδο που το ζευγάρι ζούσε στο Cirey–, για διάφορα θέματα, επικεντρώνοντας σε αυτές που αναφέρονται στην ευδαίμονα ζωή, στην αγάπη της μελέτης και στην απόλαυση. Η *Επιστολή για την αγάπη της μελέτης* είναι αφιερωμένη στη Madame du Châtelet, από τον «Μαθητή του Βολταίρου».¹²⁰ Σύμφωνα

γραφικό κείμενο, γνωστό όμως κυρίως για τους ερωτικούς του διαλόγους, τις ελεγείες, τα ερωτικά και ελευθεριάζοντα τραγούδια που συνέθεσε.

117. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. 28: «Mylord Rochester a bien raison de dire que les dieux ont mis cette goutte céleste dans le calice de la vie pour nous donner le courage de la supporter».

118. Το *Discours sur l'homme*, με αρχικό τίτλο *Épîtres sur le bonheur*, άρχισε να γράφεται στα 1734 και να δημοσιεύεται μετά το 1738.

119. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XCV-XCVI.

120. Το *Épître sur l'amour de l'étude* à Madame la Marquise du Chatelet, par un Élève de Voltaire δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά το 1814, στο περιοδικό των Ιδεολόγων *Magasin Encyclopédique*, τ. VI, σ. 273 κ.ε. Βλ. και *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. XCVII- XCVIII.

με τον Ελβέτιο, η μελέτη συμβάλλει στην ευδαιμονία επιτρέποντάς μας τη διαφυγή από την πλήξη. Αυτό το τελευταίο σημείο δεν ενδιαφέρει την Émilie γιατί πλήττει σπάνια. Συμφωνεί όμως με τη σκέψη του, όταν εκείνος περιγράφει τη γαλήνη της μελέτης ως ευεργετική αποζημίωση για τις αντιξοότητες και τις καταστροφικές συνέπειες του έρωτα.

Είναι θεμιτό να πιστεύουμε ότι, όταν ο Ελβέτιος επισκέπτεται το Cirey, το 1732, στις συζητήσεις του με τον Βολταίρο περί των απολαύσεων και της ευδαιμονίας, η Madame du Châtelet δεν παραμένει αμέτοχη. Η αντίληψή της περί ευδαιμονίας μοιάζει με αυτήν του Ελβέτιου, αφού και οι δύο εστιάζουν σε δύο πόλους: στη μελέτη και στον έρωτα. Ωστόσο, η ηθική που προσβύει ο Ελβέτιος είναι περισσότερο γαλήνια, δεν έχει τους ίδιους συναισθηματικούς κραδασμούς με αυτήν της Émilie που αναζητά το απόλυτο μέσα από τις πλέον τεταμένες και καθηλωτικές εμπειρίες.

Έχει γίνει λόγος και για ενδεχόμενη επίδραση του δοκιμίου του La Mettrie¹²¹ περί ευδαιμονίας, με τίτλο: *Ο Αντι-Σενέκας ή Ομιλία περί ευδαιμονίας*, που κυκλοφόρησε στο Potsdam, το 1748.¹²² Πρόκειται για ένα έργο αρκετά σκοτεινό και διφορούμενο που δέχτηκε τα βέλη της κριτικής και κινείται σε εντελώς διαφορετική τροχιά από τους *Στοχασμούς* της Madame du Châtelet. Εξάλλου, εάν δεχτούμε ως σωστή την τρέχουσα χρονολόγηση του κειμένου της, μάλλον αποκλείεται να είχε γνώση των θέσεων του La Mettrie πριν από τη συγγραφή του δικού της δοκιμίου.

Σε αντίθεση με τον χαοτικό στοχασμό του La Mettrie, η Madame du Châtelet εκθέτει, εν συντομία αλλά με ακρίβεια, τους «μεγάλους μηχανισμούς» και τις «κατευθυντήριες λεπτομέρειες» που διασφαλίζουν απαραιτήτως σε όλους την κατάκτηση της ευδαιμονίας.¹²³

121. Ο Julien-Offray de La Mettrie (1709-1751) ήταν ιατρός, φιλόσοφος και ένας από τους πρώτους γάλλους υλιστές του Διαφωτισμού. Είναι ευρύτερα γνωστός για το έργο του *Ο άνθρωπος μηχανή (L'homme machine)*, στο οποίο εκφράζει την άποψη ότι ο ανθρώπινος οργανισμός εργάζεται σαν μηχανή, θεωρία που φαίνεται να έχει θεμελιώσει στο έργο του Καρτέσιου.

122. Ο La Mettrie θεωρούσε το έργο του *Anti-Sénèque ou Discours sur le bonheur* (Potsdam, 1748) ως το *magnum opus* του. Αναπτύσσει εδώ τη θεωρία της μετάνοιας, δηλαδή την άποψή του για τις επιβλαβείς επιπτώσεις που έχουν τα αισθήματα τύφης που προκαλούνται στα παιδιά κατά τη διάρκεια ενσωμάτωσής τους σε ένα πολιτισμικό περιβάλλον. Αυτή η ιδέα τον έφερε σε ρήξη σχεδόν με όλους τους φιλόσοφους και μελετητές του γαλλικού Διαφωτισμού.

123. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. 16: «Voilà les grandes

Διατρέχοντας τις θεωρίες περί ευδαιμονίας που διατυπώθηκαν στο πρώτο μισό του αιώνα, θα μπορούσαμε άραγε να αναζητήσουμε δάνεια του Λόγου στη *Θεωρία των ευχάριστων συναισθημάτων* του Lésvesque de Pouilly,¹²⁴ του οποίου η πρώτη μορφή χρονολογείται στα 1736, άρα κυκλοφόρησε σχεδόν ταυτόχρονα με τη σύλληψη και τη συγγραφή του Λόγου; Είναι δυνατόν να ανιχνεύσουμε αρκετές συγγένειες, όπως λ.χ. στο ότι και οι δυο στοχαστές προσδίδουν στην ευδαιμονία μια κυρίαρχη πνευματική συνιστώσα αλλά υπάρχουν και πολλές αποκλίσεις. Το σύγγραμμα του Lésvesque de Pouilly, που αφιερώνει το κεντρικό μέρος του βιβλίου του στη θεία Πρόνοια και παραθέτει τη γνωστή, σε παρόμοια συγγράμματα, καθηκοντολογία –προς τον Θεό, προς τους άλλους, προς τον εαυτό μας–, είναι κατεξοχήν φιλοσοφικό και δεν έχει τον εμπειρικό χαρακτήρα του Λόγου. Η Madame du Châtelet δεν ενδιαφέρεται να διαπαιδαγωγήσει και ο στοχασμός της είναι εντελώς απαλλαγμένος από κάθε θρησκευτική επιταγή.

Όλα αυτά αποδεικνύουν την πρωτοτυπία του στοχασμού της Émilie. Συνδιαλέγεται με πολλούς φιλοσόφους και δανείζεται, με εκλεκτικό τρόπο, τόσο από τον κλασικό ηθικό στοχασμό όσο και από τους συγχρόνους της. Αυτή η «ατρυφερή και ευαίσθητη ψυχή», όπως συχνά αυτοχαρακτηρίζεται, που θέτει τον απόλυτο έρωτα στο επίκεντρο της ευδαιμονίας της, παρόλο που γνωρίζει ότι αυτό αποτελεί μια χίμαιρα, σε συστοιχία με την αφοσίωση στη μελέτη, είναι ταυτοχρόνως και μια εξαιρετικά δυναμική προσωπικότητα. Εντελώς απελευθερωμένη από τα στερεότυπα του παραδοσιακού ηθικού στοχασμού, έχει ξεπεράσει επίσης τα φράγματα που έθετε η κοινωνία στο φύλο της· πραγματεύεται, μέσα από μια πρώιμη φεμινιστική οπτική, τα αναφαίρετα δικαιώματα της γυναίκας στην εκπαίδευση και στην κατάκτηση της «δόξας» μέσα από το προσωπικό της έργο. Η Madame du Châtelet σκέφτεται ελεύθερα και αναζητά με εμπειρικό τρόπο την ευδαιμονία: τις ήττες της, τις παραδοχές και τη συ-

machines du bonheur, si je puis m'exprimer ainsi; mais il y encore bien des adresses de détail qui peuvent contribuer à notre bonheur» («Ιδού οι μεγάλοι μηχανισμοί της ευδαιμονίας, εάν μου είναι επιτρεπτό να εκφραστώ έτσι· ωστόσο, υπάρχουν ακόμη πολλές κατευθυντήριες λεπτομέρειες που μπορούν να συμβάλουν στην ευδαιμονία μας»).

124. Η *Théorie des sentiments agréables* του Louis-Jean Lésvesque de Pouilly (1691-1750) γνωρίζει την οριστική της έκδοση τον επόμενο χρόνο (Γενεύη, 1747). Ο Lésvesque de Pouilly ήταν φίλος και γνώριμος άγγλων στοχαστών, όπως του λόρδου Bolingbroke, του Νεύτωνα και του David Hume.

σωρευμένη εμπειρία της εκθέτει, με ειλικρίνεια και θέρμη, στο κείμενό της, που διακρίνεται, όπως είδαμε, από έναν ισχυρό εξομολογητικό και αυτοβιογραφικό τόνο.

Όλα τα προτάγματα που διατρέχουν τον Λόγο περί ευδαιμονίας συμπυκνώνονται στην τελευταία παράγραφο, εν είδει Επιλόγου:

«Ας προσπαθήσουμε λοιπόν να είμαστε υγιείς, να μην έχουμε καθόλου προκαταλήψεις, να έχουμε πάθη, να τα θέτουμε στην υπηρεσία της ευδαιμονίας μας, να αντικαθιστούμε τα πάθη μας από άλλες κλίσεις, να διατηρούμε τις ψευδαισθήσεις μας σαν κάτι πολύτιμο, να είμαστε ενάρετοι, να μη μετανοούμε ποτέ, να απομακρύνουμε από μας τις θλιβερές σκέψεις, και να μην επιτρέπουμε στην καρδιά μας να διατηρεί μια σπίθα ερωτικής κλίσης γι' αυτόν που η κλίση του μειώνεται και που παύει να μας αγαπά. Μια μέρα, θα πρέπει να εγκαταλείψουμε για τα καλά τον έρωτα, μόλις αρχίσουμε να γερνάμε, και από αυτήν την ημέρα ο έρωτας πρέπει να πάψει να μας κάνει ευτυχείς. Ας σκεφτούμε, τέλος, να καλλιεργήσουμε την κλίση μας για τη μελέτη, αυτήν την κλίση που δεν εξαρτά την ευδαιμονία παρά μόνο από μας τους ίδιους. Ας προστατεύουμε τους εαυτούς μας από τη φιλοδοξία, και κυρίως ας έχουμε επίγνωση του τι θέλουμε να είμαστε· ας αποφασίσουμε τον δρόμο που θα ακολουθήσουμε για να διέλθουμε τον βίο μας, και ας προσπαθήσουμε να τον σπείρουμε με άνθη.»¹²⁵

Τι ειρωνεία, όταν ολοκληρώνει τη σύνθεση αυτού του αποστάγματος σοφίας και σωφροσύνης, να ερωτευθεί παράφορα ένα άτομο κατώτερο των προσδοκιών της, έναν επιπόλαιο τυχοδιώκτη, που θα την οδηγήσει άθελά του στον πρόωρο θάνατο! Σ' αυτήν την πιο δύσκολη περίοδο της ζωής, έγκυος και γεμάτη ζοφερά προαισθήματα, παραδίδεται ψυχή τε

125. *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π., σ. 38, 39: «Tâchons donc de nous bien porter, de n'avoir point de préjugés, d'avoir des passions, de les faire servir à notre bonheur, de remplacer nos passions par nos goûts, de conserver précieusement nos illusions, d'être vertueux, de ne jamais nous repentir, d'éloigner de nous les idées tristes, et de ne jamais permettre à notre cœur de conserver une étincelle de goût pour quelqu'un dont le goût diminue et qui cesse de nous aimer. Il faut bien quitter l'amour un jour, pour peu qu'on vieillisse, et ce jour doit être celui où il cesse de nous rendre heureux. Enfin, songeons à cultiver le goût l'étude, ce goût qui ne fait dépendre notre bonheur que de nous-mêmes. Préservons-nous de l'ambition, et surtout sachons bien ce que nous voulons être; décidons-nous sur la route que nous voulons prendre pour passer notre vie, et tâchons de la semer de fleurs».

και σώματι στο δεύτερο μεγάλο πάθος της ζωής της, την πνευματική εργασία, ολοκληρώνοντας τη σπουδαία μεταφραστική και ερμηνευτική εργασία για τον Νεύτωνα. Αυτή ήταν η «θείκη Ουρανία»!¹²⁶

Αν και το κείμενο¹²⁷ άργησε να βρει τον δρόμο του τυπογραφείου, το χειρόγραφο του ακολούθησε, ωστόσο, μια γνώριμη διαδρομή στον αιώνα του Διαφωτισμού: διακινήθηκε μέσα στα παρισινά σαλόνια της αριστοκρατίας, αλλά και της Λωρραίνης.

ANNA TAMIAKH

126. Η «divine Uranie», όπως την αποκάλεσε το 1779, σε ένα του ποίημα αφιερωμένο στον Βολταίρο, ο γνωστός κλασικιστής φιλόλογος και κριτικός La Harpe (Jean-François de La Harpe, 1739-1803).

127. Μετά τον θάνατο της Mme du Châtelet, το χειρόγραφο βρέθηκε στα χέρια του Saint-Lambert που αρνήθηκε να επιτρέψει να δημοσιευθεί όσο ο Βολταίρος και ο σύζυγος της Μαρκησίας ήσαν εν ζωή. Η πρώτη έκδοση έγινε το 1779 με τίτλο: *Discours sur le bonheur par feu Mme du Châtelet*, στην αρχή του *Huitième Recueil philosophique et littéraire* της τυπογραφικής εταιρείας του Μπουγιόν (Bouillon). Πέρασε εντελώς απαρατήρητο, και το κείμενο εκδόθηκε εκ νέου με τη φροντίδα του J.-B. Suard, στα 1796, με τον τίτλο *Réflexions sur le bonheur*, στη συλλογή *Opuscules philosophiques et littéraires, la plupart posthumes ou inédits*. Μια τρίτη έκδοση δημοσιεύθηκε στα 1806 από τον Hochet. Και στον 20ό αιώνα: *Mme du Châtelet, Discours sur le bonheur*, ό.π.

Résumé

ÉMILIE DU CHÂTELET ENTRE LA RAISON
ET LA RECHERCHE DU BONHEUR

Émilie du Châtelet (1706-1749) fut membre de l'Académie des sciences de l'Institut de Bologne (Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna), l'une des premières Académies à accepter des femmes comme membres, fondée en 1711 par Luigi Ferdinando Marsili, en collaboration avec l'Université de Bologne.

Sa personnalité exubérante, son travail scientifique pionnier, de très nombreux témoignages mis en relief par l'étude de sa correspondance, sa relation tumultueuse avec Voltaire ainsi que ses rapports avec les savants de son temps, hommes et femmes, ont systématiquement préoccupé les chercheurs depuis sa mort, du 18e siècle à nos jours.

Contrairement à Voltaire, elle était adepte des idées de Leibniz et a contribué à la diffusion de son œuvre en France. Elle fut la première traductrice française des *Principia Mathematica* de Newton, traduction toujours en usage et valable, ainsi que l'auteure d'essais scientifiques, dont le plus important demeure son ouvrage *Institutions de physique*, qu'elle a rédigé pour initier son fils, âgé alors de treize ans, aux nouvelles théories de la physique et qui est mentionné à plusieurs reprises par Eugenio Voulgaris dans sa synthèse *Ceux qui plaisent aux philosophes* (*Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, 1805).

Venant maintenant à son fameux *Discours sur le bonheur*, qui demeura inédit du vivant de la marquise, il s'agit d'un texte qui, après sa mort prématurée, semble avoir circulé sous forme manuscrite. Sa première édition a été faite en 1779, incluse dans un *Recueil philosophique et littéraire*. Robert Mauzi dans son étude fondamentale sur *l'idée du bonheur dans la littérature et la pensée française au XVIIIe siècle* (Παρίσι, Armand Colin, 1960) l'a intégré dans les essais philosophiques des Lumières, tout en le distinguant par son style et certaines de ses composantes toutes particulières à travers un grand nombre d'essais traitant du bonheur. Mauzi a compris l'édition critique du *Traité*, comme Épimètre de sa thèse. De nos jours, surtout après 2006, Émilie du Châtelet constitua un

vaste champ d'études et de recherches –des expositions ont été organisées, des conférences ont été consacrées à sa personnalité et à son travail scientifique, elle a inspiré des séries télévisées et des films, ainsi qu'un opéra.

Peut-être faut-il repositionner le genre même auquel appartient le *Discours* (ou *Réflexions*) sur le bonheur qui acrobate entre l'essai philosophique et le discours personnel, confessionnel et autobiographique.

Notre approche est divisée en trois parties: dans la première intitulée «Les caractéristiques du siècle», nous faisons le parcours des idées philosophiques de la première moitié du 18e siècle, en mettant l'accent sur la transition de l'éthique chrétienne vers l'empirisme et la prédominance des sens et des plaisirs. La seconde partie appelée «Une âme tendre et sensible et un tempérament sensuel» essaie d'esquisser le portrait psychologique, souvent contradictoire, de cette grande intellectuelle qui est en même temps une âme passionnée, profondément déçue au moment de l'écriture du *Discours*, ayant été rédigé juste à la suite du traumatisme de sa séparation avec Voltaire. La troisième partie «Les résonances philosophiques du siècle au *Discours sur le bonheur*» examine les influences multiples de la philosophie des Lumières dans le *Discours*. Quoiqu'il fût écrit d'une manière spontanée, d'un esprit et d'un style quelques fois désinvoltes et contradictoires, il prouve sa connaissance solide des théories philosophiques de la première moitié du 18e siècle, et celles du 17e, de concert avec sa bonne connaissance de la littérature classique.